

А.А. Жакупов, Д.И. Жангельдина.

Өлкетану

Оқу құралы

Алматы, 2021

ӘОЖ 908 (504)
КБЖ 26.89 (5)
Ж 22

*Қазақ технология және бизнес университетінің
Ғылыми-әдістемелік кеңесімен
баспаға ұсынылды (хаттама №2 24.01.2019ж)*

Пікір сарапшылар:

О. Б. Мазбев – география ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Физикалық және
экономикалық география» кафедрасының профессоры

Қ. Б. Жуманазаров – экономика ғылымдарының кандидаты,
доцент Қазақ технология және бизнес университетінің «Менеджмент және
туризм» кафедрасының қауымдастырылған профессоры

А. Секенұлы – PhD доктор, ЖШС «Еуразия-Астана» директоры

Жакупов А.А., Джангельдина Д.И.

Ж 22 Өлкетану: оқу құралы / автор.: А.А.Жакупов, Д.И. Джангельдина
–Алматы: Лантар Трейд ЖШС, 2021. – 105 б.

ISBN 978-601-326-352-6

Бұл оқу құралында туризм дамуының тарихи алғышарттары, туризм термині мен оған қатысты ұғымдар айтылады, сондай-ақ Қазақстан Республикасындағы тарихи-өлкетану пәні, міндеттері, мақсаты мен негізгі ұстанымдары, тарихи өлкетану - дереккоздерінің түрлері, археология ғылымының тарихи өлкетанудағы рөлі, тарихи өлкетануды оқытуда этнография және этнология ғылымдарының орны, Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы тарихи өлкетану және т.б. тақырыптар қарастырылады.

Оқу құралы жоғары оқу орнының география және туризм мамандығы бойынша студенттеріне, жалпы білім беретін орта мектеп, гимназия, лицей оқушыларының географиядан алған білімін толықтыруға және алған білімін саралауға көмектеседі. Студенттерге туризм және өлкетану негіздерімен таныстыратын мамандыққа кіріспе болып табылады.

ӘОЖ 908 (504)
КБЖ 26.89 (5)

ISBN 978-601-326-352-6

© Жакупов А.А., Джангельдина Д.И., 2021
© Лантар Трейд ЖШС, 2021

Кіріспе

Заманауи өлкетану зерттеулерінде ең басты орынды аймақтың табиғатын зерттеу және қорғау болып табылады. Есте қалатын оқиғалардың фактілерін анықтауға, адамдардың еңбек және әскери ерліктері, тарихи құжаттарды, өткен материалдық мәдениеттердің объектілерін іздеуге және т.б. айналысады.

Өлкетану мен туризм бір-бірімен өте тығыз байланысты. Өлкетану туралы сенімді және алуан түрлі мәліметтер болмаса, экскурсия мен туристік маршруттарды әзірлеу мүмкін емес. Сондықтан туризмнің негіздерін және өлкетану жұмыстарын білу болашақ туризм менеджерлерін даярлаудың ажырамас бөлігі болып табылады.

Өлкетану бұл жан-жақтылықты ғылыми негізіндегі территориясын білу. Әлеуметтік-экономикалық, саяси, тарихи және мәдени ауыл, қала, аудан, облыстық дамуы осы объектілерді білу болып келеді. Өз өлкесінің тарихи, археологиялық, этнографиялық, географиялық, геологиялық зерттеулерін жүргізу.

Бағыттың мақсаты - студенттерді өлкетану негіздерімен таныстыру, оларды өз өлкесін танып білуге үйрету. Осы термин «Туған өлке» танып білуге сабақ кезінде және экскурсияда танып білінеді. «Туған өлке» түсінігі әкімшілік аудан, ауыл, қала ретіндегі қалалық аудан, жасыл аймақ. «Туған өлке» деген термин бұл өзінің облысының аумағы, онымен танысуы және өлкетану әдебиетімен, картографиялық мәліметтермен, сонымен қатар экскурсия кезіндегі зерттеуі.

Курстың міндеті тарихи архивтік құжаттармен, мемуарлармен, географиялық және тарихи карта, туристік карта, мерзімдік басылым бойынша білімдерді алу. Рекреация және туристік экскурсиятану мәселесі бойынша ақпарат дайындауды үйрену. Өлкетану және мұражай ақпаратты туристік экскурсиялық жұмысқа дамыту. Студенттерде өлкетану географиялық жұмысты методикалық жүйемен ұйымдастыру және қалыптастыру, өлкетану материалдарын практика немесе басқа оқу барысында жүзеге асыру.

Пән сипаттамасы студенттер саяхаттаудың маршрутын білу керек, тонты жинақтау, снарядтарды дайындау, бірінші қажеттілікті қамтамасыз ету. Мектептік және өлкетанудағы құрамы мен практикалық жұмысты дайындау керек. Географиялық және тарихи карта, туристік карта, мерзімдік басылым және тарихи архивтік ақпараттармен дұрыс қолдану. Өлкетану, мұражайтану ақпаратты практикалық жұмыста дайындап білу.

1-Тақырып. Қазақстан Республикасының өлкетанудың негізгі мәні мен мақсаттары

Жоспар

1. Өлкетану пәнінің негізгі мәні мен бағыттары.
2. Өлкетанудың зерттелуі.
3. Өлкетану зерттеу нысандары.

Бірде – бір ұлт өз елінің тарихын, мәдениетін силамайынша, өз өлкесінің тарихи және рухани мұрасын қайта қалыптастырып өркендетпейінше, азаматтық және рухани тәрбие жүргізбейінше дамып, өмір сүруі мүмкін емес.

Өлкетану ұғымы М.В.Ломоносовтың кезінде пайда болып еліміздің тарихымен бірге ұзақ даму жолын жүріп өтті, соның негізінде оның өміршеңдігі қоғамымыз бен халыққа қажеттілігі дәлелденді.

Өлкетанудың негізіне, тәлім – тәрбиелік мәніне, білімдік мазмұнына Қорқыт – ата, М. Қашқари, Әл-Фараби, Ж. Баласағұни, А.Иассауи, А. Науаи және т.б ғұламалардың еңбектерінде ерекше мән берілсе, қазақ даласының төл перзенттері, ақын – жазушылар А.Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов, М. Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ж. Аймауытов шығармаларында өлкетану мәселесі кеңінен қарастырылады.

Өз өлкесін тану идеясы мен педагогикалық процесте өлкетану материалдарын қолдану, ұлы ағартушылар Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, К.Д. Ушинский, А.Я.Герд және басқалардың еңбектерінде негізі қалыптасқан болатын.

Өлкетану ғылымының негізін салушы К.Д.Ушинский оның туған тілге және адамгершілікке тәрбиелеудегі маңызын көрсетіп, жергілікті өлкені танудың педагогикалық мәнін айқындады. Ғылымның бұл саласын К.Д.Ушинский «Отантану» деп анықтама берді.

К.Д.Ушинскийдің идеялары мен көзқарастары ХІХ ғасырдың ІІ-і жартысында педагог - әдіскерлердің А.Я. Гердтің (ең алғаш практикаға экскурсияны оқыту әдісі ретінде кіргізді), В.П.Вехтеревтің (балаларды табиғатта белсенді оқытуға шақырып, олардың өзіндік ғылыми іс - әрекеттерін қалыптастыруды), Л.С.Севруктің (табиғат туралы ұғымның біртұтастығын негіздеп енгізген) еңбектерінде жалғасын тапты.

Өлкетану ғылымының дамуына көптеген педагог - ғалымдар П.П.Блонский, Н.К.Крупская, А.В.Луначарский, А.П.Пинкевич, С.Т.Щацкий өз үлестерін қосты, олардың еңбектері барлық даму кезеңдерінде тәрбиелік және білім беруде үлкен маңызы болды.

Қазіргі кезде педагогикалық өлкетанудың әртүрлі жақтарына арналған ғылыми жұмыстар бар. Өлкетануды оқу - тәрбие процесінде қолдану мәселесін, әртүрлі жылдарда бірқатар И.И.Бескоровайный, П.В.Иванов, Д.В.Коцюба және т.б. ғалымдардың назарын аударды.

Д.В.Коцюба мен В.Дихтерев өлкетануды оқушылар ұжымын тәрбиелеудің құралы ретінде қарастырса, П.Р.Атутов, М.Н.Скаткин, К.А.Иванович және т.б. өлкетануды оқушыларды еңбекке тәрбиелеу мақсатында қарастырған.

Өлкетану дегеніміз - белгілі бір аумақты, ауданды, қаланы, селоны, облысты, регионды мемлекет территориясының жеке бөліктерін жан жақты зерттеумен және оқып танумен айналысатын қоғамдық құбылыс. Өлкетану пәні қазіргі таңда қажетті піндердің бірі. Ол бірнеше ғылымдармен тығыз байланысты соның ішінде туризм саласымен тығыз байланыста. Мәселен, туризм және өлкетанудың жақын келетін жақтары біріншіден, екеуінде де тәрбие, білім беру құралы ретінде қарастыруға болады. Екіншіден, кейбір жұмыс істеу құралдары ортақ (экскурсия, жорықтар).

Өлкетану дегеніміз - көлемі жағынан шағын, белгілі бір аумақтарды (аудандар, облыстар, өлкелер т.б. жан жақты оқып білумен, зерттеумен айналысатын жұмыстардың жиынтығы екені белгілі.

Өлкетанудың зерттеу нысандарын, жалпы өлкетануды кешенді бір-бірімен байланысты дүние ретінде қараған жөн. Өлкетану бойынша жүргізілетін зерттеулер мен бақылаулар шаруашылықтық, ғылыми, әлеуметтік тағы да басқа арнайы тапсырыстар түрінде болуы мүмкін және сол жер үшін тікелей практикалық маңыздылыққа ие болады.

Өлкетану зерттеу нысандарын салыстырмалы түрде 4 топқа бөліп қарауға болады:

1. Өлкені табиғатын, табиғи ерекшеліктерін, жеке табиғат компоненттерін (геология, жер бедері, рельеф, гидрографиясы, климат немесе ауа-райы, топырақ және өсімдік жамылғылары, жануарлар дүниесі), олардың қоғамы әсерінен өзгеру деңгейі мен сипатын және табиғатта жүретін басқа да үрдістерді зерттеу.

2. Өлкенің шаруашылығын, онда тұрып жатқан халықтардың кәсіптік ерекшеліктерін анықтау.

3. Өлкенің және онда тұрып жатқан халықтардың тарихы жайлы, тарихи оқиғалар жайлы деректер, экспонаттар жинау, өлке территориясындағы археологиялық орындарды, тарихи ескерткіштерді, олардың ерекшеліктерін оқып тану және оларды халық тарихымен, тарихи кезеңдерімен байланыстыру

4. Халықтың этнографиялық немесе ұлттық ерекшеліктеріне олардың тілі, діні, салт дәстүрі, фольклоры, халықтың өнері т.б. жатады.

Өлкетанудың жеке түрлері бойынша зерттеу немесе бақылау мақсаты әр түрлі болады. Мемлекеттік және қоғамдық өлкетану бойынша зерттеу көбінесе практикалық, нақты мақсаттар үшін жүргізіледі және бұл өлкетану үшін қолданылатын жұмыс формалары. Негізінен экспедициялар және мұражай жұмыстары болып табылады.

Кейбір мұрағаттарға сүйенсек революцияға дейінде Қазақстанда мектеп өлкетану элементтерінің болғанын байқауға болады. Қазақстанда өлкетанулық зерттеулерді жүргізу XIX ғасырдың аяғында оған орыс география қоғамы, академиясы, орыс археологтың шығыс бөлігі және антропология және этнография қоғамдары үлес қосты.

Өлкетану пәнінің жалпы мақсаты: белгілі бір өлкенің табиғаты, тарихы, орналасқан жері, аумағы, шаруашылығы, тарихи жерлері, тарихи ескерткіштері т.б. жерлерін көру және зерттеу мақсаттарында ұйымдастырылады.

Туристік өлкетану пәнінің негізгі міндеттері: негізгі рекреациялық ресурстар болу үшін ішкі және халықаралық туризмді нығайту болып табылады. Өлкетану пәнінің негізгі әдісі: табиғи ресурстар, материалдық, мәдени ескерткіштері туралы ақпаратты анықтау және жүйелеу.

Қорытынды. Өлкетану пәнінің қазіргі таңдағы ең маңызды пән екенін түсіндіргіміз келді. Бұл пән туризм мамандығымен тығыз байланыста екенін, осы пән арқылы көптеген өлкенің тарихымен, табиғи ескерткіштерімен, әсем табиғатымен өз көзімізбен танысуға болатынын айтқым келді. Әрі мен өлкетану пәнінің түлері мен формаларына тоқталдық. Оның төрт түрі болады.

Жалпы өлкетану дегеніміз - көлемі жағынан шағын, белгілі бір аумақтарды (аудандар, облыстар, өлкелер т.б.) жан жақты оқып білумен, зерттеумен айналысатын жұмыстардың жиынтығы екені белгілі.

Өлкетанудың зерттеу нысандарын, жалпы өлкетануды кешенді бір-бірімен байланысты дүние ретінде қараған жөн. Өлкетану бойынша жүргізілетін зерттеулер мен бақылаулар шаруашылықтық, ғылыми. әлеуметтік тағы да басқа арнайы тапсырыстар түрінде болуы мүмкін.

Өлкетану пәнінің жалпы мақсаты: белгілі бір өлкенің табиғаты, тарихы, орналасқан жері, аумағы, шаруашылығы, тарихи жерлері, тарихи ескерткіштері т.б. жерлерін көру және зерттеу мақсаттарында ұйымдастырылады.

Туристік өлкетану пәнінің негізгі міндеттері: негізгі рекреациялық ресурстар болу үшін ішкі және халықаралық туризмді нығайту болып табылады. Өлкетану пәнінің негізгі әдісі: табиғи ресурстар, материалдық, мәдени ескерткіштері туралы ақпаратты анықтау және жүйелеу.

Жалпы, Қазақстанның әрбір өлкесі сұлу әрі көркем. Әрбір өлкені одан әрі дамыту үшін, біз, аянбай еңбек етіп, болашақ ұрпаққа

тапсыруымыз қажет. Өлкені дамыту арқылы туризм саласын Қазақстан елінде қарыштап дамуына үлесімізді қосуымыз қажет [1].

2-Тақырып. Өлкетанудың тарихи негіздері

Жоспар

1. Тарихи өлкетанудың негізі мен мәні.
2. Өлкетанулық зерттеулердің негізгі ақпарат көзі.
3. Тарихи географиялық ізденістер.

Өлкетану дегеніміз көлемі жағынан белгілі бір аумақтарды (аудандар, облыстар, өлкелер т.б) жан – жақты оқып білумен, зерттеумен айналысатын жұмыстардың жиынтығы екені белгілі. Өлкетанудың зерттеу нысандарын, жалпы өлкетануды кешенді бір – бірімен байланысты дүние ретінде қараған жөн. Өлкетану бойынша жүргізілетін зерттеулер мен бақылаулар шаруашылықтық, ғылыми, әлеуметтік, *тарихи географиялық* тағы да басқа арнайы тапсырыстар түрінде болуы мүмкін және сол жер үшін тікелей маңыздылыққа ие болады.

Өлкетану жұмысының салааралық құрамдас бөлігі болып – тарих танылады. Оның мақсаты – тарихи ескерткіштер мен қандай да бір территорияның, қаланың, жергілікті жердің тарихын, мәдениетін сақтау болып табылады.

Өлкетанудың ерекше түрі – тарихи өлкетану. Ол – белгілі бір ауданның, облыстың, өлкенің тарихын, ондағы болған оқиғаларды, тарихи белгілі қоғам қайраткерлерінің өмірін, тарихи-мемуариалдық және тарихи архитектуралық ескерткіштер мен олардың ерекшеліктерін, археологиялық орындарды зерттеумен, оқып-танумен айналысатын өлкетану түрі. Кейбір мамандар сондай-ақ этнографиялық, топонимикалық, кешенді географиялық және физикалық географиялық өлкетану түрлерін бөледі.

Өлкетанудың зерттеу нысандарын салыстырмалы түрде 4 топқа бөліп қарауға болады:

1. өлкенің табиғатын, табиғи ерекшеліктерін, жеке табиғат компоненттерін.
2. өлкенің шаруашылығын, онда тұрып жатқан халықтардың кәсіптік ерекшеліктерін анықтау.
3. өлкенің және онда тұрып жатқан халықтардың тарихы жайлы, тарихи оқиғалар жайлы деректер, экспонаттар жинау, өлке территориясындағы археологиялық орындарды, тарихи ескерткіштерді, олардың ерекшеліктерін оқып – тану және оларды халық тарихымен, тарихи кезеңдермен байланыстыру.

4. халықтың этнографиялық немесе ұлттық ерекшеліктерін, демографиясын, топонимикасын зерттеу.

Экономика және туризм өзара тығыз байланыста дамиды. Экономикаға туризмнің әсер етуі мүмкін, сонымен қатар керісінше туризм дамуына кең көлемде, зор ықпалды экономика жасайды. Осыдан экономикалық факторлардың туризмға әсері, ең бастысы туризм және экономика дамуының тенденциялары арасында өзара тығыз байланыс болуымен негізделеді. Жоғарыда аталып кеткендей, экономикалық факторлар оң және теріс ықпал көрсетеді.

Туризм дамуына оң әсер тигізетін факторлар:

- нақты табыстың өсуі;
- табыстың тең бөлінуі;
- валютаның тұрақтылығы;
- тиімді конъюктуралық жағдай.

Туризм дамуына теріс әсер тигізетін факторлар:

- экономикадағы дағдарыс құбылыстары;
- өндірістің құлдырауы (жұмыссыздықтың өсуі, жалақының қысқаруы, уақытша жұмыс жасау);
- валютаның тұрақсыз болуы;
- тиімсіз конъюктуралық жағдай.

Елдің экономикалық дамуымен, оның азаматтарының ұлттық табыс көлемімен және материалдық әл-ауқатымен (дәулетімен) тура тәуелділік бар. Сондықтан да экономикасы дамыған мемлекет, әлемдік нарықта өз азаматтарының туристік сапарларының саны жағынан ілгері болады

Мемлекеттің экономикалық жағдайынан тек қана халықтың табысы ғана емес, сонымен қатар материалдық-техникалық база және туризм инфрақұрылымы да тәуелді.

Сонымен қатар экономикалық факторлар қатарына инфляция, пайыздық көрсеткіш, нақты валют айырбас курсының тербелісі де қосылады. Айырбас курсының өзгеруі күшті және әлсіз валютасы бар елдер арасындағы туристік ағымның көлеміне әсер етеді [2].

Туризмнің дамуы тек қана ұлттық қана емес, сонымен қатар әлемдік экономика экономикалық циклдың қай фазасында - өркендеу немесе құлдырауда – болуына да сезімтал. Бұған мысал ретінде, айтып өтетін жайт XX ғасырдың 80-жылдары экономикалық күйреу кезінде әлемдік туристік саяхаттар едәуір қысқарды.

Әлеуметтік факторлар ішінен бірінші кезекте аталып өтілетін, бұл халықтың бос уақытының артуы (жұмыс уақытының қысқаруы, жыл сайынғы демалыс ұзақтығының артуы), бұл халықтың өмір деңгейінің артуымен қосылып келе жаңа әлеуетті туристердің ағымын арттырады.

Бос уақыттың артуы қазіргі заманғы ғылыми-техникалық төңкеріспен байланысты, бұнда ой еңбегінің маңыздылығы артады да өндірістік және тұрмыстық кернеулер күшейе түседі. Бұның бәрі адамдардың дене тұлғаларының және психологиялық шаршауына әкеледі. Бұл қабілеттілікті арттыру үшін қосымша шараларды қабылдауды талап етеді. Осы мақсатты жүзеге асыруға көбіне туризм өз септігін тигізеді.

Халықтың бос уақытының ұзақтығы артуына байланысты туризмде екі тенденция байқалды – демалыс кезеңінің бөлшектенуі және қысқа мерзімді саяхаттардың артуы.

Туристтік сапарлар ұзақтығы жағынан азайғанмен, жиілігі артты. Шетел әдебиеттерінде бұл құбылыс «аралықты саяхат» («путешествия с интервалами») деген атауға ие болды.

Жылдағы бір ұзақ саяхат орнына, көптеген адамдар бірнеше рет қысқа мерзімді (жаз айында – екі апталық теңіз жағалауына саяхат; қыс айында – бір апталық тау шаңғылы саяхат; демалыс және мерекелердегі отбасылық сапарлар) саяхатты таңдайды. Бұндай саяхаттар туристердің белсенділігі мен қозғалысының (мобильділігінің) артуын көрсетеді.

«Қысқа мерзімді» келушілер әдетте бір күнде, келген елді-мекенінде бір күн ғана болатындықтан, ұзақ мерзімді сапар шегуші туристерден гөрі көп шығындалады. Сонымен қатар «аралықты сапарлар» бір жыл аралығында болғандықтан, туризмнің ең бір негізгі қиындықтарының бірі – сұраныстың маусымдық өзгерісін жеңілдетуге көмектеседі.

«Аралықты сапарлар» үшінші мыңжылдықтағы туризм дамуын анықтайды. Бұндай қортындыны «Ховат УК» ағылшын консалтингтік фирмасы жасады. Олар Бүкіләлемдік Туристтік Ұйым (БТҰ) тапсырмасы бойынша туристік шығынның 70% келетін келетін әлемдегі 18 елдің демалыс уақыты динамикасының зерттеуін жүргізді. Нәтижесінде, ХХІ ғасырдағы туристік сапарлар ұзақтығы 3-4 күнге дейін қысқарады, бірақ демалысқа деген үзіліс және адамның өмірлік күшін қалпына келтіруге күнтарлық артады деген болжам жасады.

Әлеуметтік факторлар қатарына, сонымен қатар білім деңгейінің, мәдениет, халықтың эстетикалық қажеттіліктерінің артуы жатады. Зерттеулерге жүгінсек, адамдардың білім деңгейі мен саяхатқа деген икемділігі арасында тәуелділік бар. Бұл мәдениет және білім деңгейі жоғары адам өзінің бос уақытын туризм көмегімен қоршаған ортаны таныуға, басқа елдер мен халықтардың тарихы, өмірі, тұрмысы, фольклоры және өнерімен танысуға рациональды жұмсайды.

Соңғы уақытта, яғни ХХ ғасырдың соңғы онжылдығында экономикалық және әлеуметтік факторлар әсерінен батыс Еуропа елдерінде қоғамдық сана елеулі өзгерістерге ұшырады: рухани құндылықтар материалдық құндылықтардан маңыздырақ. Қазіргі таңда

адам материалдық игілікті тұтырудан бұрын, жақсы әсер, өмірден ләззаталуға талпынады. Осыдан шығар қортынды, қоғамның тұтынушылық құрылымында туризмнің орны және рөлі өзгерді.

Туристердің қажеттіліктері де өзгерді: төменгіден-жоғарыға, жұмысқа қабілеттілікті арттырудан – адамның өзінің жеке қабілеттерін жүзеге асыру және интеллектуалды сұранысын қанағаттандыру.

Әр оқулықта туризм дамуына әсер етуші әлеуметтік және экономикалық факторларды әр түрлі қасиеттерімен сипаттайды. Көбінде оларды топтастыра қарастырады, мысалы. әлеуметтік-демографиялық және қаржылы-экономикалық. Әлеуметтік-демографиялық факторларды тұрғылықты халықтың жасы, бос болу деңгейі, жеке басты адамдардың болуы, баласыз отбасылар, неке қиюдағы жастық тенденция, зейнетақы жасы, білім, мәдениет деңгейі, тұрғындардың эстетикалық талаптары, қоғамдағы материалдық және рухани қажеттіліктердің қатынасы, урбанизация және тағы да басқа көрсеткіштер құрайды. Бұл көрсеткіштер туризм үшін зор ықпал иесі.

Тарихи өлкетану нысаны, пәні, міндеттері, максаттары мен негізгі ұстанымдары.

Тарихи өлкетану жалпы өлкетанудың бір саласы ретінде өзіндік тарихи пән болып табылады. Ол сондықтан екі ерекшелікке ие: 1) тарихи оқиғаларды жекешелей қарайды және 2) өзіндік жеке сала болып табылады. Бұл тарихи-өлкетану саласындағы: танушылық, қайта қараушылық, бағалы-бағыттылық, коммуникативтік сияқты әртүрлі бағыттар бойынша бөлінеді:

Туған өлкені зерттеу ерекше қанағаттандырлық алатын, қоғамдық ой-пікірді қалыптастыратын сала болып табылады. Жергілікті материалдар негізінде тарихи өлкетанудың тәрбиелік маңызы бар. Басты тәрбиелік дерек және оның механизмі ретінде жергілікті дәстүр саналады. Яғни ол әртүрлі себептермен зерттеушінің қызығушылығын туғызады. Өлкенің тарихы – бұл өте күрделі өлкетанушылық жұмысты талап етеді, жұмыстың көптігімен, уақыт кезеңінде де өте күрделі болып келеді. Өлкетануды зерттеудің негізі-жергілікті жердің тарихы. Зерттеу нысандары: ауылдың, қаланың, ауданның, облыстың, республиканың әлеуметтік экономикалық, саяси, тарихи, мәдени, сонымен қатар олардың табиғи ерекшеліктерінің дамуы болып табылады.

Өлкетанудың негізгі анықтамасы – әр елдің өзіндік жеке тарихы саналады. А.С.Барковтың берген ғылыми анықтамасы бойынша, «Өлкетану - бұл бірнеше ғылымның кешенді жиынтығы. Ол әртүрлі әдістері мен мазмұнына қарамастан, өлкенің тарихын жан-жақты қарастыруға бағытталады».

«Қазақстан Республикасының тарихи сана қалыптасуын

тұжырымдамасында): «Тарихи ағарту және тәрбиелеу жастарды өз халқының рухани әлеміне баулуға, оның мәдениетінің, тарихының тиімділіктерін үйрету, халық поэзиясы, музыкасын, бейнелеу өнерін түсінуге ықпал ету. Осы мақсаттарға орай өлкетану жұмысын жаңғырту, тарих, мәдениет және табиғат ескерткіштерін қорғауды күшейту керек», - делінген.

Қазіргі уақыттың үлгісінің бірі – ұлттық және жалпы адамзаттық терең туыстық сезімі арқылы өтіп жатқан, өзін-өзі анықтау мен ұлттық жаңғыру үдерістері. Ұлттық тарихты бізге білу қажет, себебі онда жаңа қоғам құрылысшыларының қасиетті күш-қуаты, патриотизм, бабалар ісіне деген мақтаныш сезімі жинақталған.

Өлкетанудың көрнекті өкілдері ойларының шығармашылық мұрасын зерттеу, отандық мектептің өзгешілігін анықтау, осы мәселелермен айналысу, тарих ғылымы бос сөздерден біртіндеп айырлып келе жатқан кезде, тарихи шындықты орнату ұмыт қалған есімдерді қайтару қажет.

Өлкетану әлеуметтік-мәдени тәжірибенің көптеген саласында маңызды орын алады. Тарихи-мәдени мұраны сақтау мен зерттеу, мемлекеттік мұрағат, музей қорларын жинақтау, халықтың тарихи сезімін қалыптастыру көп жағдайда соған байланысты болады.

Маңызды мәселе бірақ, әлі күнге дейін қазақстандық өлкетану әдебиеттерінде көрініс таппаған, отандық музейтану және өлкетану ойларын зерттеу тарихи мәселелері болып табылады. Оның үстіне көрнекті ғалымдардың Қазақстанды зерттеуге қосқан үлесін талдау қажеттілігі, баяғыдан бері пісіп-жетілді.

Бұндай шараларсыз кейбір маңызды мәселелерді анықтау, ғылыми зерттеулердің болашақ бағыттарын белгілеу және қазіргі өлкетану саласында өңдеу жұмысын жүргізу мүмкін емес.

Қадір-қасиеттік деп шарты атауға болады, ол отандық өлкетану ойын шынайы басымдылыққа жеткізу қажеттілігі мен өлкетану ісінің теориясының тарихы мен өркендеуіндегі көзге көрінбейтін билік құрушылуына байланысты.

Зерттеудің негізгі формалары мен әдістері. Әдіс – зерттеу мазмұндау тәсілі, жолы және тарихи өлкетанудың түрлі салаларының меңгеру амалдарының жиыны ретінде өте маңызды. Сол немесе басқа да амалдарды меңгеруге қойылған міндеттерге байланысты ол әртүрлі болып келеді. Ал міндеттер меңгеру пәніне байланысты анықталады.

Әдіс табиғат, қоғам мен ойлаудың құбылыстары мен заңдылықтарын меңгеруге бағытталған ережелер мен тәсілдер жүйесі ретінде де көрініс табады. Белгілі бір нәрсені орындау әдістерінің жиынтығы әдіснаманы құрайды.

Тарихи факторлардың мәселелік әдісіне негізделген анализі (сараптама) мен синтезін тіркеу жасалады. Тарихи білімдерді талдап қорыту әдісі өте маңызды. Білім жүйелеу қажеттілігін тудырады.

Классификациалау (сыныптау) кешенді өңдеу методикасын қайта өңдеу, деректерді зерттеу мен қолдану, табу тәсілдерін анықтау өте өзекті мәселе болып тұр.

Тарихты зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, арнайы маманданған археология және этнология кафедралары бар республикалық алдыңғы қатарлы жоғарғы оқу орындарының (Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Е.Бөкетов атындағы ҚазМУ, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, С.Торайғыров атындағы ПМУ т.б.) ұйымдастыруымен жүргізілген тарихи-археологиялық, этнографиялық, тарихи-тұрмыстық, экспедициялары нәтижесінде жиналған мол материалдар өлкетануда маңызды рөл атқарады. Экспедициядан жиналған заттай материалдар, ереже бойынша, облыстық өлкелік музейлердің қорлары мен экспозицияларына жіберіледі.

Өлкетану тарихпен, археологиямен, этнографиямен, демографиямен, қосалқы тарихи пәндермен байланысты. Сондықтан өлкетанумен айналысу ғылыми зерттеу жұмысына жағдай жасайды.

Зерттеуші өлкетанушылардың қоғамдық өмір тарапынан да жаратылыстану тарапынан да қоршаған ортаға, құбылыстарға, дәлелдерге қызығушылық танытуы осы мәселе бойынша болмыстардың пайда болуына алып келді. Оларға біз мерзімдік және басылымдарды баспаларды жатқызамыз.

Тарихи өлкетану жалпы өлкетанудың бір саласы ретінде өзіндік тарихи пән болып табылады. Ол сондықтан екі ерекшелікке ие:

- 1) тарихи оқиғаларды жекешелей қарайды;
- 2) өзіндік жеке сала болып табылады.

Сондықтан тарихи өлкетану саласындағы танушылық, қайта қараушылық, бағалы бағыттылық, коммуникативтік сияқты әртүрлі бағыттар бойынша бөлінеді.

Тарихи өлкетану қоғамдық ой пікірді ерекше қанағаттандыра және қалыптастыра алатын сала болып табылады. Жергілікті материалдар негізінде тарихи өлкетанудың тәрбиелік маңызы бар. Басты тәрбиелік және оның механизмі жергілікті дәстүр болып табылады. Яғни ол әртүрлі себептер мен зерттеулердің қызығушылығын туғызады. Өлкенің тарихы бұл күрделі өлкетанушылық жұмысты талап етеді. Жұмыстың көптілігі мен уақыт кезінде де күрделі болып келеді. Өлкетанудың зерттеу негізіне

жергілікті жердің тарихы жатады.

Өлкетану – мазмұны мен жекелеген зерттеу әдістері бойынша бір-бірінен ерекшеленетін, бірақ, бір тақырыптық жиынтықты құрай отырып, өлкені ғылыми тұрғыдан жан-жақты тануға мүмкіндік беретін (жол ашағын) бірнеше ғылыми пәндер кешені.

Салалық өлкетану (тарихи, этнографиялық, топонимиялық және т.б.), табиғи және әлеуметтік құбылыстардың өзара байланысын зерттейтін кешендік географиялық өлкетану болып бөлінеді. Өлкетанудың негізгі әдісіне аумақ туралы ақпаратты, табиғи үлгілерді (геологиялық, топырақ, биологиялық, зоологиялық), материалдық мәдениет заттарын және т.б. деректерді жинау және жүйелеу кіреді [3].

3-тақырып. Қазақстанда өлкетану жұмыстарының басталуы. Негізгі кезеңдері

Жоспар

1. Орыс саяхатшылары мен тарихшыларының қазақ халқының тарихын зерттеудегі ролі

2. Ш.Ш.Уәлихановтың өлкетану ісіне қосқан үлесі.

3. А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин және олардың туған өлкені зерттеуіндегі ролі

1. Қазақстанда өлкетану ісінің басталуы. Өлкетану бұл жаңа құбылыс емес, оның тамыры адамзат тарихының көне дәуірінен басталады. Бұл жұмыстар XVIII-ғасырдың басталу кезеңі, сол кездегі қазақ халқының экономикасы мен мәдениетін, тарихын зерттеумен айналысқан орыс және жергілікті зиялылардың демократиялық бөлігінің прогрессивті ролінің күшейген кезеңі.

Қазақстандағы өлкетанудың пайда болуы – ХУІІ ғ. Өлкетану XVІІІ ғасырда әсіресе кең құлаш жайған. Географияның гүлденген уақыты деп аталады. Өлкетану зерттеулерінің нәтижесі жергілікті әкімшілік құжаттарында, губернатор «Есебінде», губернияның «Топографиялық жазбаларында», Бас жер өлшеушілер материалдарында көрініс берді.

1834 ж. жергілікті статистикалық мәліметтерді жинау, өңдеу қажеттілігі, губерниялық статистикалық комитеттер құру қажеттігін айқындады. Олардың міндеті: жергілікті әкімшілік статистикасының толық нақты жазу, статистикалық экспедицияларды жабдықтау.

Өлкетану жұмысын өлкетану музейлер ХІХ- ғасырда кең жайдырды. ХХ-ғасырдың басында өлкені зерттеуші қоғамдар пайда бола бастады.

Ресейде губерниялық және уездік (болыстық) экономикалық кеңестер, жергілікті еңбек және қорғаныс кеңесін ашуға шешім

кабылдады (СТО – Совет труда и обороны). 1917 жылы Халық-ағарту комиссариатының құрамында ғылыми бөлім құрылды. 1923 ж. өлкетану журналдары шыға бастады: «Өлкетану», «Орталық өлкетану бюросының хабаршысы» (Известия ЦБК, 1925 ж.). 1930-1936 жж. «Кеңес өлкетану» деп аталды. Бүкілресейлік өлкетану конференциялар 1924, 1927, 1 Бүкілқазақстандық ғылыми-өлкетану съезі 6.04.1930 ж. өтті .

Өлкетану зерттеулер көп университеттер, ғылыми қоғамдардың бөлімшелер мен филиалдар: Еркін экономикалық, археологиялық, географиялық, Ресейдің бұрынғы тарихы, жаратылыстану қызығушылар, антропология және этнография қоғамдар, губерниялық архив комиссия, земстволар жүргізді.

2. Қазақстанда өлкетану жұмыстарының негізгі кезеңдері

1 кезең. Революциядан бұрынғы кезең, патшалық Ресейдің қиыр алыс түкпірлерінде өлкетану үйірме, қоғамы мұражайлары пайда болды. Олар жергілікті мәдениет саласы халық тұрмысын жазып, жинау зерттеуде елеулі табыстарға жетті. Бұл кеңес дәуірі кезеңіндегі өлкетану қозғалысының кең өркендеуіне бастама болды.

2 кезең. Кеңес өлкетануының пайда болуы мен қалыптасуы 1917 жылдан 20 – жылдардың ортасына шейін. Онда өлкетану ғылыми – мәдени қозғалыс ретінде нығайды.

3 кезең. Көпшілік өлкетану қозғалысының гүлдену кезең. 20-шы жылдардың ортасынан 30-жылдардың ортасына шейін. Онда Кеңес тарихы өлкетануының негізгі тек орталықта ғана емес, Республикада да қаланды.

Орыс саяхатшылары мен тарихшыларының қазақ халқының тарихын зерттеудегі ролі

Ресейде орыс кітап басып шығаруы XVI ғ. ортасында пайда болып тарихи мәліметтер, саяси-экономикалық адамдардың рухани өмірі туралы кітаптар күрт көбейді.

XIX ғ.соңы -XX ғ. басында, әсіресе қызығушылық тудырған басылымдар Ресей тарихы бойынша жекелеген анықтама басылымдар, жол көрсеткіштері, өлкетану анықтамалары, монографиялар: губерниялық статкомитеті шығарған қоғамының еңбек жинақтары және жазбалары, Еркін экономикалық қоғам, жаратылыс, білім, антропология, этнография әуесқойлар қоғамы, Орыс географиялық қоғамы ежелгі Ресей және тарих қоғамы, университеттердің археологиялық қоғамы, губерниялық архив қоғамдары, жергілікті өлкетану қоғамдары (мысалы, «Костромалық байырғылар») т.б мекемелер әрі жергілікті газет-журналдар көп томды «Орыс өмірбаян сөздігі», «Татар дәуірі кезіндегі Солтүстік Ресейдің жекелеген ұлы князьдары», В.НТатишевтің «Лексиконы» (1793),

А.А.Плюшардың 17 томдық «Энциклопедиялық лексиконы (1735-1747), С.А. Селивековскийдің 3-томдық «Этнографиялық сөздігі» (1821-1826).

XIX ғ. 2-жартысы XX ғ. басында шыққан әмбебап энциклопедиялардың ішінде айта кететіні: И.И.Березиннің 16 томдық «Орыс энциклопедиялық сөздігі» (1873-1879), Брокгауз және Эфронның «Энциклопедиялық сөздігі» (1-ші басылым 82 том және қосымша 4 том (1890-1907жж.), С.Н.Южаковский 22-томдық «Үлкен энциклопедиясы» (1-ші басылым 1900-1902 жж., 2-ші басылым 1902-1909 жж.), ағайынды Гранаттардың «Энциклопедиялық сөздігі» басылым 1892 жылдағы шейін шығарылған және 21 том - кеңес дәуірінде).

Әртүрлі анықтамалар мен сөздіктер: П.П.Семеновтың «Ресей империясының географиялық-статистикалық сөздігі» 5 томдық (1863-1885 жж.), П.П.Семенов Тянь-Шанскийдің редакциялық басқарумен (1881-1889) барлығы 12 том «Біздің отанның толық географиялық жазбалары». Бұл басылымда өлкенің толық мағлұматын, оның табиғатын, тарихын, тұрғындардың тұрмысы мен мәдениеті, шаруашылығын, көптеген елді-мекендерді және революциядан бұрынғы Ресейдің көрнекті жерлерін табуға болады.

А) XVI ғасырдағы орыс әдеби деректемелерінің пайда болуы. Қазақ халқы туралы алғашқы өлкетану мәліметтер

Б)XVII ғ. соңы- XVIII ғ. басындағы қазақтар туралы өлкетану білімінің толығыуы және тереңдетілуі Қазан төңкеріске дейінгі қазақ өлкесін зерттеудегі ғылыми бағыттар

В) Қазақстанның Ресейге қосылу кезеңдегі өлкетанулық зерттеулерінің дамуы (XVIII ғас. II ширегі - XIX ғас. ортасы.): М.Тенкелев, И.К.Кирилов, В.И.Татищев, Г.Ф.Миллер еңбектеріндегі қазақ этнографиясы мәселелерін саралау.

Түрік тілді халықтардың әдет-ғұрып, құқы және наным туралы мәліметтер славян халқы ауыз шығармашылығында, жылнамаларда және тарихи баяндауларында кездеседі. Мысалы, Нестордың «Повесть временных лет» (1113) еңбегінде көптеген түркі тайпалары, Елді бойымен Азияға шығысқа жолы айтылады. Орыс үкіметі XV-XVI ғасырдың өзінде-ақ қазақ халқына қызығыушылық танытып, ол туралы әртүрлі мәліметтер жинап, олар жазылып Мәскеу приказдарында, патша кеңселерінде сақталған. Осылайша 1575-1584 жылдардағы сақталған патша архивінің жазбалары көрсетілгендей, 38-жәшікте «Қасым ханның тұсындағы қазақтардың кітаптары мен тізімдері» (Актілер, археологиялық экспедициялар жинағы. Т.1- СПб, 1836, 289-339 бет). Орыс көпестерінің және саяхатшылардың сұрау салу хаттамасы, арнайы тыншылардың, елші және қызмет адамдарының мәлідемесі.

Австрия дипломаты Сигизмунд Герберштейн (1549) «Мәскеу істері туралы жазбалар» кітабы XV-XVI ғ. басындағы қазақ даласының тұрғындары туралы (қазақ жерінің орналасқан орны, қазақтар тіршілігі, азығы, киімі, діні, әдет-ғұрыпы, орыстармен қарым-қатынасы) 1588 ж. Мәскеу қаласында тұрған қазақ Қадырғали Хошум Жалайри Б.Годуновтың өтініші бойынша қазақ-шағатай тілінде қызықты қолжазба түрінде «Джами-ат таварих» жылнамалар жинағын жазған [4].

XIV-XVI ғасырдағы әскери жорықтарды, феодалдық құқықтарды, отбасы әдет-ғұрып, діни- нанымын суреттеген. Жалайыридің шығармаларында қазіргі кездегі біз білетін көптеген қазақтың мақал-мәтелдері, дала сөздіктері, басқа да фольклорлық материалдар кездесді.

XVIII ғасыр бойында қазақ халқы туралы тарихи-этнографиялық материалдар молайған үстіне молая түсті. Орыс және Орта Азиялық елшіліктер өз кезектерінде қазақтар көшіне соғып, Ресейге қазақ халқының өмірі туралы мәліметтер жеткізіп тұрды. Бұл ең алдымен сауда жүргізу қауіпсіздігіне қажет болды.

«Үлкен сызба кітабы» (1627) қазақтар жері, олардың көшуінің, өзендер, көлдер, керуен жолдары, қазақ және көрші халықтар жерлері арқылы өтуі.

Орыс шығыстанушысы П.С.Савельев «Орта Азия.-СПб, 1848; Карамзин Н.М. Ресей мемлекетінің тарихы. 9-т. - СПб,1842; Семен Мальцевтің мәлідемесі (орыс елшісі Ноғай ордасында тұрып, қазақтар туралы мол мәліметтерді еркін алып, Мәскеуге беріп отырған. Ағылшын Антоний Дженкинсон «Московадан Орта Азияға 1558-1559 жж. саяхат жасаған.

Қазақстанның революцияға дейінгі Ресейде жағрафиялық зерттелуін негізгі үш кезеңге бөлуге болады.

Біріншісі - ежелгі кезеңнен 1730 жылға дейін. Бұл уақыт - орыс мемлекетіндегі әр түрлі сипаттағы қазақ елі туралы мәліметтердің жинақталу кезеңі.

Екінші кезең - 1730 жылы Кіші жүздің Ресей империясының құрамына кіруінен бастап - XIX ғ. 60 жж. Қазақ жерін толық жаулап алғанға дейінгі кезең. Бұл уақыт аралығында қазақ елін толық озіне бағындырып алу үшін Ресей үкіметі бұл өңірді табиғи-жағрафиялық тұрғыдан жан-жақты зерттей бастады.

Үшінші кезеңде - XIX ғ. 60 жж. қазақ жерлері Ресейге толық қосылып, оның Ресей империясының ішкі отарына айналғанынан кейін 1917 ж. дейін, жалпы бүткіл Қазақстанды және оның жекелеген аудандарын зерттеуге зор мүмкіншіліктер ашылды.

XVIII ғ. 30 жж. кіші жүздің Ресей мемлекетінің қол астына кіруінен бастап қазақ жерінің жағрафиялық зерттелуінде жаңа кезең

басталады. 1733-1734 жж. бірінші академиялық экспедицияның мүшесі болған, Ресей Ғылым Академиясының құрамындағы шет ел ғалымы, ірі орыс тарихшы-этнограф Г.Ф.Миллер (1705-1783). Ертсі жағалауындағы қазақ жерлерінде құрылған көптеген орыс бекіністерін аралап бұл ауданның бірінші жағрафиялық, суреттемесін берді. 1732 жылы ол «Ресей тарихына қатысы бар мақалалар» жинағының негізін салды. Онда жоңғар тарихы бойынша материалдарды жариялады. «Халықтар тарихы туралы» арнайы нұсқауды жазды. Г.Ф.Миллердің академиялық экспедициядағы жұмыс нәтижесі «Сібір тарихы» 4-томдық еңбегі болды.

1768-1774 жж. екінші академиялық экспедиция бұл өңірді тиянақтырақ зерттеді. ХУІІІ ғ. аяғында бұл зерттеулерді жергілікті өкілетанушы И.Г.Андреев жалғастырды.

1731 жылы қазақ ауылдарынан патша үкіметі қазақтардан ант қабылдау үшін Мамет немесе Мұртаза (орысша Алексей Иванович Тевкелевті) жіберді. Тевкелев білімді адам болған, ол император кеңсесінде бағдарланушы тілдер аудармашысы болған. Оны Петр І-ші біліп аса құрметтеген. Ол қазақ ауылдарында 1,5 жылдай болған.

Сыртқы істер коллегиясы оны ерекше нұсқаумен жабдықтаған, онда көптеген этнографиялық мәселелерді зерттеу қаралған. Қазақ ауылы туралы материалдарды ол әңгімелесу, сұрау, тікелей күнделікті бақылау арқасында жинаған. 186-ға жуық рулар арасындағы қақтығыстарды, қазақтардың әскери жарактарын, қару, дәрі жасауын зерттеген. Өз журналына ол көптеген фактілерді феодалды құрылыс сипатын, құқықты, әдет ғұрыптарды, шаруашылығын, кәсібін, қыстау жайлаулардың орналасуын, көш жолдарын, халық тұрмысын оның мәдениетті мен діни- нанымын түсірген.

Орынбор губерниясында мемлекеттік қайраткер, картография, география астрономия саласының ғалымы И.К.Кирилловты бас етіп экспедиция ұйымдастырды. Кирилов алғашқы елдің география-статистикалық суреттемесін құрады. «Бүкіл Ресей Мемлекетінің күлденген жағдайы» (құрастырылғаны 1831 жылы.)

Этнография тұрысынан Кирилловтың 2 жобасы қызғылықты «Қырғыз-қайсақ және қарақалпақ ордаларын түсіндіру» қазақ жүздерінің саяси жағдайы, олардың көршілерінен қарым-қатынасы тарихи тұрғыдан сипатталған.

XVIII-ғасырдың ортасында Ресей ғылымы қатты көтерілді. Бұл көтерілу Ұлы орыс ғалымы М.В.Ломоносовтың (1711-1765) атымен тығыз байланысты. Ол өзінің «Көне Ресей тарихы» (1758) және «Орыс халқын сақтау және көбейту» еңбектерінде тарихи-этнографиялық мәселелерімен айналысты. М.Ломоносов шығыс

славян халықтары туралы өте құнды ойлар айтты, орыс емес ұлттардың жайын өмір салтының, тұрмысының, мәдениетінің тілінің өзгеруі туралы академиялық еңбегінде айтылады. М.Ломоносов Академияда ежелгі шығыс кафедрасын ашуға жақ болды [5].

XVIII ғ. ортасы мен XIX ғ. 2-ші жартысында этнографиялық зерттеулердің дамуы: 1845-1861 жж. Орыс географиялық қоғамының құрылды. *Оның бөлімшелері:* Орынбор (мүшелері - Т.Сейдалин, Н.М. Бекчурин, О.Г. Игнатъев, И.А. Киреевский, А.И. Оводов, Я.Н. Плотников, А.А.Тилло, оларға кейінірек Ы. Алтынсарин, Б. Дауылбаев, С.А. Жанторин кірді, 1870 ж. бөлім өзінің баспа органы «Жазбаларды» жарыққа шығарды. Бірақ, ол төрт шығармашылығынан соң өзінің өмір сүруін тоқтатты (1870,1872,1875,1881). Онда Ы. Алтынсарин, Б.Даулбаев, С.Жанторин, В.Плотников, Т.Сейдалиннің этнографиялық еңбектері жарияланды), этнографиялық тұрғыдан қазақтардың үй кәсібі мен колөнерін зерттеп суреттеген П.Медведский, А.Н Тетеревниковтің еңбектері үлкен қызығушылық тудырады), Батыс-Сібір, Жетysұлық, Түркістандық.

Орынбор архивтерінде сақтаулы Орта Азия географиясы туралы материалдарды өңдеуге Я.В. Ханыковтың бастамасымен жалпы география бөлімінде қазақ даласының жаңа картасын шығаруға шешім қабылдады. Орыс географиялық қоғамында қазақтар туралы алғашқы жарияланған Я.В.Ханыков және М.И Иваниннің мақалары болды.

Я.В.Ханыков (1818-1862)-таланты орыс географы және картографы, 15 жыл бойы тек қазақ даласы мен Орта Азияның географиясын зерттеумен айналысады. 1839 ж. қазақ халқы туралы статистикалық және этнографиялық мәліметтерді қолданып тұңғыш ғылым еңбегі «Орынбор өлкесін географиялық шолуды» жазды.

1850-1860 ж.ж. Орынбор өлкесінде қазақ этнографы М.С. Бабажанов еңбек етті. Ол 1851 ж. Орынбор кадет корпусының Азиялық бөлімін бітіріп онбір жылға жуық Шекара комиссиясында қызмет етіп 1862 жылы отставкаға шыққан.

1870 ж. бөлім өзінің баспа органы «Жазбаларды» жарыққа шығарды. Бірақ, ол төрт шығармашылығынан соң өзінің өмір сүруін тоқтатты (1870,1872,1875,1881). Онда Ы. Алтынсарин, Б. Даулбаев, С. Жанторин, В. Плотников, Т. Сейдалиннің этнографиялық еңбектері жарияланды.

Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімшесінің қазақ халқын этнографиялық зерттеулегі көрнекті қайраткерлерінің бірі белгілі қазақ ағартушысы, педагог, жазушы-этнограф Ы. Алтынсарин болды (1841-1889).

Орыс географиялық қоғамының (ОГК) құрылуы (1845-1926)

Орыс географиялық қоғамы 1845 жылы Петербургте құрылды. Оны құрушы бастамашылар арасында Ф.П.Литке, Ф.П. Врангель, К.И. Арсеньев, академик К.М. Берг, В.И. Даль, В.Я. Струве, барлығы 17 ұйымдастырушы кеменгер ғалымдар, теңізшілер мен саяхатшылар болды. 4 бөлімі жұмыс істеді: Жалпы география, Ресей географиясы, Ресей статистикасы және этнографиясы. География қоғамының құрамына негізгі бөлімдерден басқа ерекше комитеттер мен комиссиялар болды.

1859-1861 жж. саяси-экономика және шаруашылық-статистикасы мәселелері бойынша саяси-экономикалық комитет, 1870 жылы метрологиялық комитет, ал этнография бөлімінде «ертек комиссиясы» т.б құрылды. 1851 жылдары Сібір филиалдары, Омбыда - Шығыс-Сібір, Тифлисте-Кавказдық, 1897 жылы Орта Азиялық (алғашқыда Түркістандық), 1872 ж. ашылған Киевтегі Оңтүстік-Батыс филиалын көп ұнмай өкімет жауып тастады.

Өкімет географиялық Қоғамға бақылауды қамтамасыз ету үшін олардың төрағалары етіп тек патша тегінен сайлады. Алғашқы төраға ұлы князь Константин Николаевич, соңғысы ұлы князь Николай Михайлович (1890-1917). Шын мәнінде қоғамның ғылыми жетекшісі сайламалы төрағаның орынбасары мен ғылыми хатшы болды (Ф.П.Литке - 1845-1850, Муравьев М.И.-1857-1873, Семенов Тянь-Шанский -1850-1857, Шокальский Н.М.- 1873-1914).

Я.В.Ханыковтың бастамасымен жалпы география бөлімшесі Қазақ даласының «алфавиттік түсінік берілген» жаңа картасын жасауды шешіп, оған қажетті материалдарды жинастыруға кірісті.

Дарынды орыс географы және картографы Я.В. Ханыков (1818-1862) он бес жыл бойы дерлік Қазақ даласын, Жетісу мен Орта Азиялық Қос өзен бассейнінде жатқан елдерді зерттеумен айналысты. 1839 жылы ол «Орынбор өлкесінің жағрафиялық шолуы», - деп аталатын алғашқы ғылыми еңбегін жазды, онда автор қазақтар туралы статистикалық және картографиялық мәліметтерді пайдаланды.

Бұдан кейінгі жылдары Ханыков көбінесе картографиялық және биена жұмыстарымен айналысатын. Ол «Кіші және Ішкі орда қырғыздарының жерлерінің картасын» (1845) мен «Хиуа хандығы мен Арал теңізінің картасын» (1851) жасады. Екінші аталған картаға ол өте ерте кездегі хабарламалардан бастап, XIX ғасырдың ортасына дейінгі орыс адамдарының Арал теңізін зерттеу тарихының мәліметтері бойынша күрделі «Түсініктеме» жазуларын жазды.

Я. Ханыков, М. Тевкелевтің, В. Гладышевтің, И. Муравиннің, М. Поспеловтың еңбектерін, сонымен қатар К.Миллердің картасын баспаға шығарып, алғысөз жазды. 1848ж. «Ресей империясының әскери-статистикалық шолуының» 14-ші томының бірінші және екінші бөлігінде

әскери тарихшылар Г.Ф. Генс, В.М. Васильев және И.Ф. Баламбергтің редакциясымен Орынбор губерниясының шолуы жарияланды.

1848-1849 жж. Арал теңізін қағазға түсірген А.И. Бутаковтың (1816-1869) экспедициясы қызғылықты мәліметтер жинады. Бұл экспедицияны әскери мекеме ұйымдастырғаны шындық, бірақ оның ғылыми нәтижелерін Орыс географиялық қоғамы жариялады.

А.И.Бутаковтың ғылыми қызметі айтарлықтай маңызды. Ол Арал теңізін суреттеп, дәл картасын жасады, Арал маңын табиғи-географиялық тұрғыда зерттеді, Аралда пароход шаруашлығын негіздеді (1852), Сырдария мен Әмударияның навигациялық-гидрографиялық (1853-1863) суреттемесін жасады. Ғылым жолында Отанға шексіз беріліп қызмет етудің жарқын көрінісін көрсете отырып, ғалым-саяхатшы өз өмірінің он бес жылын Қазақ даласында өткізді.

XIX ғ. 60 жж. Жетісуға Ресей офицерлері А.Ф. Голубев, М.И. Венюков, А.П. Проценко(1863), М.Путинцев(1865), В.А. Полторацкий (1867) саяхат жасады. XIX ғ. 60-жж. Қазақстанның Ресейге толық қосылуы аяқталып, Қазақ жері Ресей империясының ішкі отарына айналды.

Ресей Бас штабының полковнигі - Қиыр Шығыстың, Кавказдың, Қазақстан мен Орта Азияның белгілі зерттеушісі, Ресейдің жекелеген аудандары мен Азия, Африка, Латын Америкасы елдері бойынша көптеген тарихи-географиялық және этнографиялық еңбектердің авторы, Орыс географиялық қоғамының ғылыми хатшысы М.И. Венюков (1832-1901) болды. Оның, негізінен XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей әскери баспасөзінде жарық көрген құнды мақалалары: «Орта Азиядағы далалық жорықтар туралы естеліктер», «Азиядағы орыс шекараларының Әскери шолуына арналған материалдар. Жонғария» және т.б. мен іргелі монографиялары: «Азиядағы орыс шекараларының әскери шолуына арналған тәжірибе», «Ресей мен Индия аралығында жатқан елдердің саяси этнографиясының очерктері» Қазақстан тарихының тақырыптарына арналған. М.И.Венюков 1860 ж. Қазақстан жерлерінде топографиялық түсірулер үшін астрономиялық және геодезиялық тірек пункттерінің орнын тандап алу мақсатында белгілі бір жер бедерін алдын ала байқау және зерттеу жұмыстарын жүргізді. 1860 ж. ол бұл өңірдің құрылысын планға, картаға түсіретін топографтар тобын басқарып келді. Оның көлемді Қазақстанға арнаған жұмыстарында Ұлы жүз қазақтарына, оның ішінде, шекарада көшіп жүрген қазақтарға арнаған мәліметтер баршылық еді.

М.И.Венюков шолудың әдебиетгер көрсеткішінде оның зерттеулеріне негіз болған Қазақстан мен Орта Азия туралы жазған 60-тан аса авторларды атады. Олар Иакинф, К.Риттер, Ш.Уәлиханов, А.И.Левшин, А.Вамбери, Г.Н.Потанин және басқа да зерттеушілер.

Ғылыми-зерттеу экспедицияларының есеп берулері де пайдаланылды.

Қазіргі кездегі Қазақстан зерттеушілері үшін автордың жергілікті жерлердегі тікелей топографиялық ізденістері, жеке бақылаулары, жергілікті халықпен үнемі қарым-қатынаста болуы, оларға сұрақтар қойып, алған жауаптары құнды дерек болып табылады.

Әр учаскені шолудың едәуір бөлігі халыққа арналған, әрі бұл бөлімдерде Қазақстанның көп бөлігінің этнографиялық картасы ғана жасалып қоймай, жергілікті халықтың тұрмысы, ұлттық дәстүрлері, кәсібі суреттеліп, оның әртүрлі топтарының өлеуметтік-экономикалық сипаты беріледі.

М.И.Венюков барлық учаскелер бойынша әр халықтың санын көрсете отырып, ұлттық құрамы бойынша таблицалар келтіреді. Жоңғар учаскесі бойынша таблица мынадай көрсеткішті берді: қырғыздар - 580000, қалмақтар - 320000, маңғол-чахарлар - 89000, таранчылар — 3900, татар мен сарттар - 4700, дүнгендер - 5500, қытайлықтар - 3500, орыстар - 35000.

Бөкей (Ішкі) ордасының жағрафиялық және шаруашылық-статистикалық анықтамасын П.Лидведский жасады. 1865 ж. «Ресейдің географиясы мен статистикасы үшін Бас штаб офицерлерінің жинақтаған материалдарының» он сегізінші томында Л.Мейер Орынбор ведомствосының Қырғыз даласының әскери-статистикалық шолуын жариялады, ал 1891 ж. Ф.И.Лобысевичтің «Орынбор ведомствосының Қырғыз даласы», - деген еңбегі жарық көрді.

Сырдарьяның сағасы мен Сырдарья облысының Шымкент уезі мен Арал теңізі жағалауының өсімдіктерінің суреттемесін белгілі географ А.Маюдеев пен ботаникер Д.Литвинов, З.А.Минквиц жасады.

Түйіндей келе, революцияға дейінгі орыс тарихнамасы Қазақ жерінің жағрафиялық зерттеуінде көптеген жетістіктерге жетті. Әрине бұл зерттеулердің Ресейде Қазақстан туралы мәліметтердің жиналуына миңқызы зор, бірақта, негізінен, бұл ізденістер Қазақстанды отар ретінде пайдалану үшін жасалған еді.

Өлкетану және ғылыми-зерттеу ұйымдарының қызметі. 1887 жылы Орынбор ғылыми мұрағат (архив) комиссиясы құрылды. Комиссия мұрағат ісін тәртіпке келтіруді, өлкенің өткен тарихын зерттеуді, археологиялық және этнографиялық материалдар жинауды өзінің негізгі міндеті деп санады. Комиссияның «Труды» деген баспасөз органы болды. 1894-1917 жылдарда бұл басылымның 34 саны жарық көрді. Мұрағат комиссиясы Қазақстанның өткен тарихын зерттеуге зор көңіл бөлді.

Өлкетанудың тағы бір орталығы Орал болды. Онда жиналған әр түрлі материалдар өңделіп, «Памятные книжки», «Уральские областные ведомости» және «Уралец» газеттерінде мақала түрінде жарияланып

отырды. Бұл аймақты зерттеушілер қатарында Н.Бородинді, В.П. Кранихфельдті, Н.П. Огановскийді, М.К. Курилинді және басқа адамдарды атап айтқан жөн. Батыс Қазақстанды зерттеуде антрополог А.А. Харузин, этнограф М.С. Бабажанов елеулі рөл атқарды. Зерттеулердің нысанасы қазақтардың тарихы мен шаруашылығы, балық аулау кәсіпшілігі, шаруалардың қоныстануы болды.

Омбы маңызды мәдени және ғылыми орталық болатын. Мұнда XIX ғасырдың орта шенінде зерттеушілер Н.М.Красовский, Н.А.Абрамов, кейініректе Н.Н.Балкашин жұмыс істеді. Жергілікті ғалымдар мен саяси жер аударылған зерттеушілер Ақмола статистика комитетінің жанындағы Географиялық қоғамның бөлімшесіне бірікті. Қоғам жұмысына белсене қатысушылар арасында Ф.А.Щербина, Г.Н.Потанин, Н.Петропавловский, А.И.Сведенцев, Л.К.Чермак, Д.Клеменц, В.Остафьев, Н.Я.Ядринцев, И.Я.Козлов, Н.Я.Коншин, Г.Е.Катанасев, С.Гуляев, И.Я.Словцов, Н.А.Золотов, Ю.А.Шмидт және басқалар болды.

Батыс Сібір өлкетану қоғамдарына қазақтар М.Шорманов, Ш.Уәлиханов қатысты. Ә.Бөкейханов өз қызметін сонда бастады. Өлкетанушылардың күш-жігерінің арқасында этнография, жергілікті өсімдіктер және жануарлар дүниесі, минералогия бойынша бай экспонаттар жинақталған жергілікті мұражай құрылды. Бұл Қазақстанда ғана емес, бүкіл Сібірге де мәлім мұражайлардың бірі болатын. Сонымен бірге, статистика комитетінің кітапханасы ашылды. Оған Ертіс өңіріне қатысты кітаптар, көркем әдебиет жинақталды, балалар кітабы бөлімі жұмыс істеді. Кітапхана ондаған газеттер мен журналдар алып тұрды. Өлкенің мәдени өмірінде статистика комитеті зор рөл атқарды. Географиялық қоғамның Семей бөлімін ашу туралы мәселе қойылды. Семей өлкетанушылары өз мақалаларын «Семипалатинские областные ведомости», Семей облысының «Памятные книжки», «Восточное обозрение», «Сибирская газета» газеттерінде жариялап тұрды.

Ташкенттің ғылыми мекемелері Оңтүстік Қазақстанды зерттеу орталығына айналды. Онда халықшылар П.И. Пашино, Г.С. Загряжский, Д.И.Иванов, В.И. Межов, Г. Усов, И. Гейер, Е. Смирнов және басқалар ғылыми қызметпен айналысты. Алайда отаршылдық әкімшілікте маңызды қызметтер атқарған Н.И. Гродеков, С.А. Идаров, Н.А. Маев, Г.А. Арендаренко, А.П.Хорошхин, М.А. Терентьевтерде жергілікті мәселелерді зерттеумен шұғылданды.

Жергілікті өлкетанушылар олармен тығыз байланыста болды. «Материалы для статистики Сырдаринской области», «Туркестанские ведомости» газеттерінде өлкетанушылық сипаттағы көптеген зерттеулер жарық көрді. Қазақстан проблемалары бойынша бірнеше арнаулы зерттеулер басылып шықты. Сонымен бірге мұнда да ғылыми

қоғамдардың қызметіне қазақтар мен татарлар қатысты. Е. Букин, Н. Жетісбаев, Ә. Диваев, Қ. Костанаев ерекше зерттеулер жүргізді.

Зерттеу қызметі орталықтарының бірі Жетісу болды. Мұнда П.П. Семсенов-Тян-Шанский, кейініректе А.Н.Краснов, А.Ф.Г. олубев, М.И.Венюков экспедициялық сапарлар жасады. Н.А. Аристов, Ф. Костенко, Н.Н. Пантусов, Г.С. Загрязский, Р.И. Метелицын, В.А. Монастырский, А. Флеров және басқалар ғылыми қызметпен айналысты.

Оңтүстік Қазақстан зерттеушілері материалдарын әр түрлі басылымдарда, атап айтқанда, «Туркестанские ведомости», «Семиреченские областные ведомости» газеттерінде, үздіксіз шығып тұрған «Материалы для статистики Туркестанского края», «Материалы для статистики Сырдаринской области», «Памятные книжки Семиреченской области» атты сериялық еңбектерде, ведомстволық басылымдарда жариялап отырды.

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды зерттеумен Ташкент қаласындағы Түркістандағы әр түрлі ғылыми қоғамдарына біріккен адамдар айналысты. П.Л. Зеланд, Н.И. Маев, А.П. Хорошхин, В.И. Межов, Г.А. Дрендаренко, В.Т. Смирнов, И.В. Аничков, И. Гейер, Н.П. Остроумов осындай өлкетану қоғамдарының қатысушылары болды.

Сонымен қатар, жергілікті жерден шыққан, «Қазақтардағы дене және ақыл-ой тәрбиесі», «Орыс-қазақ және қазақ-орыс сөздігі» деген мекталардың авторы Ешмұхамед Букиннің өлкетанушылық еңбектерін өтпін оту қажет. Құдабай Костанаев «Перовск және Қазалы уездері қанисқарының этнографиялық очеркі» деген еңбек жариялады. Ноғайбай Жетісбаев археологиялық жұмыстармен айналысты. Мұнда Ш.Ибрагимов те жұмыс істеді. Әбубәкір Диваев қазақ фольклористикасы жөнінде алуан түрлі материалдар жинап, жариялады.

896 жылы «Дала облыстарын зерттеу жөніндегі экспедиция» жұмыс істей бастады. Далалық өлкенің барлық уездерін зерттеу жөніндегі бұл экспедиция құрғанда Мемлекеттік мүлік министрлігі зерттеу нәтижелерін Қазақстанда жер саясатын жүргізуге пайдалануды көздеді. Экспедицияның міндетіне аумақты табиғи-тарихи жағынан зерттеп, суреттеу, жер түрлерін, бұл мәселедегі ауылдар мен болыстардың маңығын, шаруашылық жүргізу, жерді пайдалану тәсілдерін анықтау кірді. Ресейдің Орталық губернияларынан әкелінген шаруаларды қоныстандыру мақсатында шаруашылық-статистикалық зерттеуге баса көңіл бөлінді.

Экспедицияның құрамына Ф.А. Щербина, Ә. Бөкейханов, Л.К. Чермак, П.А. Васильев, Н.Ф. Гусев, Н. Белев, В.А. Владимировский, Н.Ф. Дмитриев, қазақ зиялыларының үлкен тобы - Ү. Базанов, Т. Жалмұхамедов, И. Жақсылықов, И. Құдайқұлов, И. Тілекеев, Г. Саркин, Р.

Мөрсөков, Е. Итбаев, М. Бекетаев, М. Шомбалов, Д. Сатыбалдин, XIX ғасырдың екінші жартысында зерттеушілер статистикалық деректерді жинап, өңдеу барысында көлемді жұмыс жүргізді. Мәселен, XIX ғасырдың 70-80-жылдарында Қазақстанда халық санағы жүргізілді. Е. Михаэлис пен А. Тилло Семей қаласы және бүкіл Қостанай уезі бойынша халық санағын жүргізді. Статистика комитеттерінің күшімен халық және түтін санағы, әскери ат санағы жүзеге асырылды Мәселен, 1888-1892 жылдарда әскери ат санағы ішінара Ақмола және Семей облыстарында да жүргізілді.

Қазақстан жөніндегі ғылыми материалдардың қомақты қорын жасауда облыстық статистика комитеттері едәуір рөл атқарды. Статистика комитеттері туралы ережеде былай делінген: «Бұл комитеттердің басты мақсаты жергілікті әкімшілік статистиканы дұрыс ұстау, атап айтқанда: әрбір губернияда немесе облыста үкіметтің талап етуімен және Орталық статистика комитетінің нұсқауымен сол губернияның немесе облыстың жер мөлшері мен жерінің сапасы, халық саны және өндіргіш күштері туралы дәл статистикалық мәліметтер жинаудың мейлінше дұрыс әдістерін белгілеу және бұл мәліметтерді тексеру мен өңдеу болып табылады...». Бұл орайда халықшылдар көп күш жігер жұмсады. 1878 жылы Ақмола, 1896 жылы Орал, 1895 жылы Торғай, 1879 жылы Жетісу, 1887 жылы Сырдария облыстық статистика комитеттері ашылды.

Статистика комитеттерінің басылымдарында облыс бойынша өндіргіш күштер, халық шаруашылығы, суландыру жүйелері, қатынас жолдары, тұрғындар және олардың кәсіптері, алым-салықтар, оқу-ағарту және т.б. туралы егжей-тегжейлі мәліметтер жинақталған шолулар ерекше орын алды.

Бұл шолуға қоса, жиынтық статистикалық кестелер беріліп отырды. Бастапқыда мұндай шолулар «аса мәртебелі» губернаторлардың жыл сайынғы есептеріне қосымша ретінде жазылатын. Уақыт өте келе шолуларда статистикалық материалдармен қатар, жекелеген авторлардың мақалалары да жариялана бастады. Түркістан өлкесінде ұзын саны 100-ге таяу шолу басып шығарылды, соның ішінде: «Жетісу облысы бойынша шолулары» 1882 жылдан 1913 жылға дейін үнемі шығып тұрды, Сырдария облысы бойынша «Шолулар» 1885 жылдан 1895 жылға дейін шығарылды. Бұған қосымша Сырдария облыстық статистика комитеті 1891 жылдан 1907 жылға дейін «Сырдария облысының статистикасына арналған материалдарды» жыл сайын шығарып тұрды.

Комитеттер облыстық шолуларға қоса өз еңбектері мен басқа басылымдарды да шығарды. Мысалы, Сырдария комитеті өз еңбектерінің бір томын, «Сырдария облысының статистикасына арналған материалдар

және ақпараттарының» 13 санын басып шығарды. Жетісу облыстық статистика комитеті «Жетісу облысының ескерткіш кітапшалары мен мекенжай-күнігізбелерінің» (1898-1905) 5 томын жариялады.

Саяси айдауда жүргендер қазақ халқының өткені мен бүгінгі халықшылдық тұрғыда зерттеді. Мәселен, этнографиялық зерттеулерде олар әрқашанда әлеуметтік және саяси мәселелер көтеріп отырды. Олардың өз зерттеулері мен мақалаларында либералдық және реформистік бағыт ұстанды. Халықшылдар қазақтардың өмір шындығын этника ретінде қарастыруға қарсы шықты. Тұтас алғанда халықшылдар еллік қоғамының күрделі құрылымын ақырына дейін түсіне алмаса да, олар біреулердің екіншілерін қанауы көңіл аударды, орыс және қазақ халықтарының еңбекші бөлігінің езілген жағдайына қоғамның назарын аударуға тырысты. Патша самодержавиесін сынап, бостандық идеяларын насихаттады.

Қазақстанда саяси айдауда жүргендер өздерінің ғылыми қызметінде халықшылдықтың жалпы идеялық негіздерін басшылыққа алды, бірақ әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық жаңа нақты жағдайлар оларды көбінесе күтпеген тұжырымдар жасауға мәжбүр ететін. Олар шет аймақтардың әлеуметтік-экономикалық өміріне капитализмнің енуін алғашқы рет отырып, осыған байланысты өлкедегі шаруалардың қоныстануына және жұмысшылардың жағдайына, өңдеуші және таукен өнеркәсібінің дамуына ерекше ден қойды. Халықшылдар жазған еңбектер патша өкіметінің ресми басылымдарымен салыстырғанда шыншыл және ғылыми жағынан орнықты болды [6].

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан аумағында көптеген тарихи-статистикалық, этнографиялық, геологиялық, географиялық экспедициялар жұмыс істеді. Әдетте, олардың белсенді қатысушылары халықшылдар болды. Әрбір экспедицияға жергілікті ұлт өкілдері, көбінесе қазақтар жолбасшы және тілмаш болып қатысты.

Жолбасшылар мен тілмаштар халықшылдармен тығыз байланыста болды. Тілмаштар көп нәрсеге қанығып қана қойған жоқ, сонымен қатар, өздерінде бар мәліметтерді беруге де әзір тұрды. Олар білімді, өз халқының материалдық және рухани мәдениетін насихаттаушылар болды, ырым-аңыздарын, билердің аса маңызды билік шешімдерін, дағдылы құқық ережелерін, рәсімдер мен әдет-ғұрып, мал шаруашылығын жүргізу жүйесін, кешіп-қону жолдарын және т.б. жақсы білді. Кейіннен бұл мәселелердің көбісі халықшылдардың ғылыми еңбектерінде көрініс тапты.

Екі халық өкілдерінің мұндай өзара қатынастары, олардың арасындағы байланыстар қазақтар мен орыстардың жақындасуына себепші болды. Қазақ және орыс өкілдерінің шығармашылық достастығы

қазақ қоғамдық ой-пікірінің дамуында демократиялық негіз қалады. Орыс отаршылдарына қарама-қайшы, орыс демократиялық және революцияшыл ой-пікірінің өкілдері қазақ және орыс зерттеушілерінің арасында достық қатынастардың дамуына жәрдемдесті.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда ғылыми қоғамдардың дамуы көптеген қазақ зерттеушілерінің қалыптасуына әсер етті. Олар қазақ ағартушыларының озық идеяларын қабылдап, саяси жер аударылғандардың ғылыми көзқарастарымен және методологиясымен танысты. Қазақ зерттеушілері өз халқының тарихы, әдебиеті мен өнері жайлы құнды деректер жинастырып, көптеген еңбектер жариялады.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың ұлттық баспасөзі дүниеге келді. 1870-1882 жылдарда Ташкентте «Түркістан уәлаяты газеті» шығып тұрды. Ол алғашында 500 дана таралыммен шыққан «Түркестанские ведомостиге» қосымша ретінде шығып, кейіннен дербес органға айналды. Шартты басылымның негізі патша әкімшілігінің әр түрлі өкімдері мен нұсқауларын тарату болды. Сонымен бірге, өлкенің әр түрлі жерлеріне сипаттама берілді. Саяхаттар, егіннің шығымы, ауыл шаруашылығының жай-күйі - мал аурулары, эрозия, су пайдалану туралы жекелеген мәліметтер айтылды. Газет беттерінен кеніштердің ашылуы, өңдеуші өнеркәсіптің жай-күйі, телеграф жүргізу, әйел мәселесі және этнография жөніндегі әр түрлі мәліметтер көрініп отырды. Басылымды Ш.Ибрагимов пен Х.Жанышев редакциялады.

1888-1902 жылдарда Омбыда қазақ тілінде «Дала уәлаятының газеті» атты газет шығып тұрды. Бұл «Акмолинские областные ведомости» газетіне қосымша болатын. Оның беттерінде ағартушылық идеялары насихатталды. Ресми бөлімде әкімшіліктің әр түрлі қаулылары мен әкімдері жарияланды. Оның беттерінде белгілі бір дәрежеде қазақтардың тұрмысы, мәдениеті жөніндегі әр түрлі мәселелер көтерілді. Қазақ тарихи аңыздарының және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Камбар батыр», «Бозжігіт», «Еңлік-Кебек» эпосының нұсқалары, Қожанасыр, Алдаркөсе туралы, әнші Жиренше туралы әр түрлі сюжеттер және басқа да материалдар жарияланды. Сондай-ақ қазақ көсем сөзшілері мен зерттеушілерінің мақалалары басылып тұрды.

Н. Жетпісбаев, Ш. Ибрагимов, А. Айтбакин, М. Бабажанов, Х. Қаржасов, С. Батыршин, Б. Дауылбаев, М. Шорманов, Ә. Диваев, Е. Букин, С. Нұрмұхамедов, Т. Сейдалин, А. Сейдалин, С. Жантөрин сияқты зерттеушілер өз қызметімен және мақалаларымен қазақтар арасында ғылым мен қоғамдық ой-пікірдің дамуына жәрдемдесті. Сөз жоқ, олардың бәрі ғылыми қоғамдардың жұмысына түрліше қатысты, алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің идеяларын өзінше қабылдады, бірақ қазақ зерттеушілерінің Омбы, Семей, Ташкент, Орал және басқа қалалардың

қоғамдық өміріне араласуы XIX ғасырдың 70-90-жылдарындағы Қазақстанның қоғамдық саяси өмірінің құрамдас бөлігі болды.

Қазақ ағартушы-демократтарының революцияға дейінгі Қазақстандағы ғылыми қоғамдардың жұмысына қызу араласуы қазақ, халқының демократиялық орыс мәдениетімен, орыс азаттық қозғалысына қатысушылар - саяси жер аударылғандармен байланыс жасауына кең жол ашты.

Орыс Географиялық қоғамының Семей бөлімшесі (1902 жылы 13 сәуірде ашылған).

Далалы өлкені ғылымның сан-саласынан зерттеудің негізін қалаған ең алғашқы Семейдегі қоғамдық мекеме Облыстық санақ комитеті 1878 жылы құрылды. Ғылыми хатшысы Е.П. Михаэлис биспшылығымен зиялы қауым шоғырланған бұл мекемеге өлке туралы ресми мәліметтермен қатар «міндетті емес жұмыстар», өлкені тарихи, географиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстарын жасау жүктелді.

Санақ комитеті Шығыс Қазақстан, Семей өлкесінде жүргізген зерттеулерінің нәтижесін «Памятная книжка Семипалатинской области», «Обзор Семипалатинской области» басылымдарына жариялап отырды. Онда Ф.К. Зобниннің «К вопросу о невольниках - рабах и тюленгутах в Киргизской степи» мақаласы, О.Бокейханның, В.Д. Коцовскийдің, В. К. Фон Гереннің т.б мақалалары жарияланған. В.П.Никитиннің «Исторической очерк Семипалатинской области», В.И. Маевскийдің «Ботовская ярмарка» мақалаларын кітапхананың сирек қорындағы «Памятная книжкалардан» оқуға болады.

Қазақтың ұлы ақыны Абай өлкенің қоғамдық өмірінің тыныс-тіршілігімен тығыз байланыста болып, Санақ Комитетіне 1886ж. мамырында мүше болып тіркелген туралы Семей қаласы Абай атындағы кітапхананың сирек қорында сақтаулы «Памятная книжкалардың» 1897, 1900 жылғы басылымдарында бағалы мәлімет бар (Семейдің Абай атындағы әмбебап ғылыми кітапханасы және өлкетану мұражайы 1883 жылдың қыркүйегінде ірге қотеруіне саяси жер аударылған демократтарға қарыздар).

1902 жылдың сәуірінде құрылған Орыс Императорлық Географиялық қоғамның Батыс-Сібір бөлімінің Санақ Комитеті негізін қалаған өлкені Е.П.Михаэлис, Н.Я.Коншин, Б.Г. Герасимов, ағайынды Белослюдовтар ж.б.ғылыми еңбектерінде зерттеген. Академиктер С.Ф. Шокальский, А.П. Карпинский, В.А. Обручев құрметті мүшелері болған. Семей Географиялық бөлімшесінің жұмысына орыстың атакты жиянгер ғалымдары Семенов Тянь-

Шанский, Г.Н. Потанин, В.В. Сапожников, А.Н.Седельников үлес қосқан.

Ш.Уәлихановтың досы, қазақ халқының мәдениеті мен ауыз әдебиетін зерттеуші ғалым, саяхатшы, фольклоршы Г.Н.Потаниннің қазақ өлкесін зерттеуге қосқан үлесі зор. Ш.Уәлихановтың кеңесімен Орта жүз, Ұлы жүз қазақтарының және жоңғарлардыңРесеймен қарым-қатынасы жайлы тарихи деректермен, мұрағат құжаттарымен танысқан. 1875 жылы Г. Н. Потанин профессор К. А. Иностранцевтің Қырымға жасаған саяхатына қатысып, 1876 жылы ұзаққа созылған өз отаны Сібір өлкесі мен оған шекаралас Азия елдерін зерттеуге кіріседі. Ол Семей облысы Зайсан уезіне, тарбағатайға, Солтүстік Батыс Моңғолияға, Ішкі Қытай, Шығыс Тибетке өзінің әйгілі бірнеше ғылыми саяхатын жасайды. Бұл саяхаттар Г.Н. Потанин есімін Азияның әйгілі зерттеушілері қатарына жеткізді. География ғылымы Г.Н.Потаниндей бір ғылым саласы шеңберінде шектеліп қалмаған ірі ғалым-зерттеушіге ие болды.

Ә. Бөкейхан Г.Н. Потанинге арнап 1913 жылы «Қазақ газетінің 15-ші санына жариялаған мақаласында: «Осы келер жаз Потанин Семей облысы, Қарқаралы уезі, Тоқырауын өзені бойына барады. Июнь басында «Қоянды» жәрмеңкесінде болады. Тоқырауында жаздай жатып, қазақты аралап көрмекші, қазақтың ертегі, жұмбақ, мақал, ескі жақсыларының сөзін жимақшы», - деп жазды. Бүкіл саналы ғұмырын Шығыс Қазақстан өлкесінде өткізіп, қазақ өркениетінің дамуында айшықты із қалдырған Евгений Петрович Михаэлисті замандастары егер ол таза ғылым жолын кұса, екінші Менделеев болары сөзсіз еді деген.

Е.П.Михаэлис С-Петербург университетінің жаратылыстану факультетінде оқып жүріп студенттік толқуларға қатысқаны үшінПетропавл камалына, кейіннен Тобыл губерниясының Тара қаласына айдалады. Тек 1869 жылы Семейге еркін қоныс аударуға рұқсат алып, облыстық басқармаға қызметке тұрған ол қазақ халқының әдет-ғұрпы, салт-санасымен танысып, Ертіс жағасын, Алтайды, Тарбағатайды, Зайсан табиғатын зерттеуді басты мақсат еткен. Ол Санақ Комитетінде қызмет ете жүріп, қаладағы алғашқы мәдениет ошақтары қоғамдық кітапхана мен өлкетану мұражайының ашылуына ұйтқы болып, музейдің археологиялық бөлімінің негізін қалаған.

Михаэлис Абайға ең алғашқы іздену, шығармашылық қалыптасу кезеңінде жол нұсқаушы, Ресей мәдениетінің хабаршысы есепті болды. Сондықтан Ұлағатты ұстазы болған оны

Абай өмірінің кейінгі шағында: «Дүниеге көзімді ашқан кісі - Михаэлис», - деп ризашылықпен еске алып, жол нұсқап, бисшылық жасағаны үшін алғысын білдіріп отырған. Михаэлис өзі де көшпелілер әлемінен зор ынтамен көп нәрсе үйреніп, білді. Абай арқылы Шығыс мәдениетімен сусындап, далалықтар дипломатиясы сырына қаныққан.

Е.П.Михаэлис Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөліміне 1880 жылдан мүшелікке қабылданып, кейіннен Семей бөлімшесіне мүше қызметкер ретінде тіркелген. Қазақ елінде өткізген жарты ғасырдан артық ғұмырын ол қызықты зерттеулер жасап, халық игілігі үшін жұмсады.

1857 ж 27 ақпанда П.П.Семеновтың ұсынуымен 22 жасар Ш.Уәлиханов Императорлық Орыс Географиялық қоғамына мүшелікке сайланды. 1858-1859 жж. Ш.Уәлиханов Еуропа ғылымдары үшін есігі жабық Қашқарияға барып, бүкіл Айтшаһардың жағдайы туралы ғылыми құнды мәліметтер жинады. Ержүрек саяхатшы, әйгілі ғалым, шығыстанушы, географ, трихшы, этнограф, фольклорист, патриот, казак халқының ардақты ұлы Ш.Уәлихановтың ғылымдағы орны ерекше [7].

4-тақырып. Тарихи өлкетану - дереккөздерінің түрлері Жоспар

1. Жазбаша дереккөздің, ауызекі халық шығармашылығының және басқа да дереккөздердің тарихи өлкетанудағы рөлі.

2. Орта ғасыр және кейінгі ғасырлардағы Қазақстанның тарихи өлкетану деректері.

3. Тарихи өлкетанудағы археологиялық деректер.

4. Этнографиялық дереккөздер және оларды туған өлкенің тарихын зерттеу үдерісінде қолдану.

5. Тарихи өлкетанудағы демографиялық деректер.

6. Топонимика – тарихи өлкетанудың дереккөзі.

Тарихи дерек ұғымы адамдардың іс-әрекетімен байланысы бар және адамзат қоғамының тарихын көрсететін өткен заманның барлық қалдықтары мағынасында түсіндіріледі. Ескерткіштер мен адам әрекетінің іздері бүгінгі таңға дейін: заттай-археологиялық (енбек құралдары мен кирудың тұрмыстық заттардың архитектуралық құрылыстардың қалдықтары), лингвистикалық (тіл), этнографиялық (дәстүрлер әдет-тұрыштар), ауызша (фольклор) т.б. деректер түрінде жетті.

Жазудың пайда болуымен және дамуымен байланысты жазба

деректер дүниеге келді. Өткен заманның жазба ескерткіштерін жинау, сипаттау және басып шығару өте маңызды саналады. Қолжазбаларда: қолжазба атауы (авторлық шығармаларда автордың аты), нақтылық мүмкіндігіне сай қолжазба мерзімі (жыл, жылдар, ғасыр, жарты ғасыр) және бағалы қағаздарға салынатын ерекше белгілер (филигрань), сақталу орны (кітапхана, мұрағат, музей т.б.), шифр, өлшемі, бет саны, олардың сақталу сапасы, хат материалы (пергамент, қағаз), хат типі (устав, жартылай устав, шапшаң жазба) сияқты мәліметтер келтірілген.

Кейде бұлардың қырылып кеткен немесе жуылып кеткен мәтіні ерекше болып келеді. Түптеу кезінде оның шамамен қашан жасалғаны (ежелгі, кейінгі), материалы мен дайындалуы көрсетіледі. Оның маиниатораларының (саны), кітап басындағы өрнектерінің, стилдік ерекшелігіне сай инициалдарының болуы ескеріледі.

Республикамыздың өлкетануына қатысты таяу және алыс шетелдердің территорияларындағы ежелгі және орта ғасырдағы жазбаларды іздестіру тарихи ғылым үшін өзекті мәселе болып тұр. Негізгі дерек ретінде «өлкенің библиографиясы», «баспа деректері», «статистикалық мәліметтер», «тарихи ескерткіштер» және т.б. табылады.

Деректер әртүрлі материалдық, жазба, ауызша болып келгендіктен, өлкетанушының алдына: міндеті: 1. Не іздеу керек; 2. Қалай іздеу керек; 3. Қалай қағазға түсіру керек сияқты міндеттер қойылады.

Өлкетану жұмыс ұйымдастыру мәселесі бойынша мемлекеттік, қоғамдық және мектептік болып бөлінеді. Өлкетанудың негізін қажеттілік және білуге құштарлық болып табылады. Өлкетану негізі тарихи зерттеумен байланысты. Өлкетанудың бастаулары халықтық өлкетануға қатысты қалыптасқан. Олар өлкенің білгірлері жатады. Мысалы, өлкенің алғашқы деректері ауызша тарихи деректермен тікелей байланысты келеді.

Археология сияқты белгілі бір ғылыми принциптерге негізделген тарихи өлкетану бойынша негізгі тақырыптық мәселелерді білуі, сондай-ақ, жоғары оқу орнында оқытылатын тарих курсы мен туған өлкені зерттеп-тану барысында алған білімдері мен дағдылары арасындағы байланыстарды бақылап, айқындай алуы қажет. Сол сияқты, өлкенің тарих және мәдени ескерткіштерін өз бетімен ғылыми зерттеу тұрғысынан тану жұмыстары дағдыларын, географиялық ортадағы орындарын белгілей білу, ауданның белгілі бір бөлігін қоныстану тарихын, сол ауданның топонимикасы туралы түсініктерді меңгеру, жекелеген аудан немесе облысқа сипат дарытатын ерекшеліктерді ажыратып, айқындау әдістемесін меңгеріп, практикалық жұмыс барысында қолдана білу - өлкетану бойынша білімді құрайды.

Тарихи өлкетанудағы этнографиялық деректер мен материалдар,

Қызақстандағы өлкетанулық жұмыстар, музейлер, мұрағаттар мен ескерткіштерді қорғау қоғамының атқаратын рөлдері, қазіргі кездегі тарихи өлкетану өзгешілігін қарастырады. Қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасы болып табылатын тарихи ескерткіштер, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып тарихы оқытылады.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы таңғажайып құбылыс - қазақстандық өлкетанудың дүниеге келуі. Ең маңыздысы, ол ең басында ұжымдық шығармашылық ретінде қалыптасты. Өлкетануды XIX ғасырдың ортасында Сібір және Солтүстік-Шығыс Қызақстанда тек ғылыми саяхатшылар мен ғылыми экспедициялық қатысушылар ғана оқыды. Бірақ бұл жергілікті тұрғындардың өздерінің өлкетану тарихы туралы ізденбегені деп түсінбеу керек. Жеке тұлғалар өлкетануда ғылыми ізденісте жүрмей-ақ, өз өмірлерін бұл жұмысқа арнаған. Осының жақсы үлгісі ретінде И.Г.Андреевтің тынымсыз еңбегін айтуға болады. Ал қазақтың тарихи өлкетануының қалыптасу басында ұлы ағартушылар –Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Әлихан Бөкейханов тұрды.

Жазбаша дереккөздің, ауызекі халық шығармашылығының және басқа да дереккөздердің тарихи өлкетанудағы рөлі.

Орта Азия мен Қазақстанның көшпенді және отырықшы аймақтарындағы көне авторлар (б.з.д. V з. – б.з. III з.). Қазақстанды мекендеген халықтардың мәдениетінің ежелгілігіне қарамастан, оның тарихы және табиғи жағдайлары жайлы әдебиет деректері өте тапшы. Ежелгі парсы, элам, аккад тілдерінде Дарий мен Ксеркс патшаларының жазбалары, сонымен қатар ежелгі ирандықтардың Авеста зороавстриялық дінінің кітаптар жинақтары жазылған.

Сақ және басқа да тайпалардың аумақтары және «Ахеменид» жазбаларындағы Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанның тарихи географиясы (б.з.д. 522– 486 ж.). I Дарий патшаның Бехистун жазбасындағы сына жазуы бар бесінші бағанның, Накши-Рүстемдегі «а» жазбасының, I Дарий патша кезіндегі Персеполь мен Суз жазбасындағы «е» мәтінінің, сондай-ақ Ксеркстың «дэв туралы жазбаларының» (б.з.д. 486–465 ж.) ерекше мәні бар. Бұл жазбаларда Ахеменид империясы кезіндегі Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанның кейбір тайпаларының тарихи фактілері мен атаулары кездеседі (парадрайа сақтары – теңіз арғындағы сақтар, хаома сусынын дайындайтын хаумаварга сақтары, үшкір бас киім киетін тиграхауда сақтары).

Авестада зерттеліп отырған мәселе бойынша шығу тегі, мазмұны мен мерзімі жағынан әртүрлі мәліметтер жинақталған. Авеста мәтіндерінің мазмұны бойынша неғұрлым көнесі Яшты, сонымен қатар б.з.д. VIII – VII ғасырларда Орта Азияның мал бағатын және жер

шаруашылығымен айналысатын тайпалары мен халықтарына бағышталған 17 өлең-уағыздарынан тұрағын Гаты болып табылады. Қазақстан аумағындағы өте ерте кездегі мал шаруашылығымен айналысатын тайпалар туралы Авестаның Ежелгі Кангхасының 13-Яштысында кездеседі (ариялар, турлар, сайримдер, дахтар және т.б.).

Геродоттың «тарихы» (б.з.д. V ғ.). Оның I Дарийдың скифтерге қарсы жорығы баяндалған Еуразия тайпалары туралы неғұрлым толық мәліметтері бар төртінші кітаптың Қазақстан үшін үлкен маңызы бар. «Парсы тарихы» деп аталатын оның таңдамалы жинағындағы Ктесия куәлігінің бірқатар құнды мәліметтері жинақталған. Бұл еңбекті дереккөз ретінде Павсаний (б.з.д. II ғ.), Диодор Сицилийскдің (б.з.д. I ғ.), Үлкен Плиний (б.з. I ғ.), Клавдий Элиан (б.з. II–III ғ.) сияқты авторлар қолданды. Географиялық антик әдебиеті Қазақстанның тарихы мен тарихи өлкетануының маңызды дереккөзі болып табылады.

Страбонның «Географиясында» (б.з.д. I ғ. – б.з. I ғ.) Қазақстан мен Орта Азия тайпаларының табиғи жағдайлары мен өмір сүру салты туралы мәліметтер олардың саяси тарихының түрлі эпизодтарымен бірігіп кетеді. Птоломей «Географиясындағы» Орта Азия мен Қазақстанның қалаларының, өзендерінің, таулы қыраттарының, көлдерінің, түрлі аймақтары шекараларының географиялық координаттары (б.з. I – II ғ. соңы); сак (Қазақстанның оңтүстігі, Сырдария өзені) және Скифия елдерінің (Еділден Балқаш көліне дейінгі кең аумақ) аталуы анықталды.

Жоғарыда аталған жазба дереккөздері Қазақстанның аумағына аталған кезеңдердегі бірқатар тайпалар мен тайпа топтарын: оңтүстікте сактар-тиграхаудаларды (кейбір грек дерек-көздері бойынша, бұлар массагеттер деп те аталады) және дахтарды (даиларды); батысында – савроматтарды (протоаорстарды); орталық аудандарында – исседондарды; ал солтүстік-шығыста – аримаспыларды орналастыруға мүмкіндік береді [8].

• *Қазақстанның халықтары мен жерлері туралы қытай дереккөздері.* Шығыс Түркістанның, Қазақстанның және Орта Азияның жағдайы туралы мәліметтер қытай деректерімен толығып түседі. Халықтар мен тайпалар туралы, олардың өмір сүру салты туралы, қытай елшілерінің, саудагерлерінің, саяхатшыларының, қолбасшыларының саяси және қоғамдық құрылымдары жайлы жан-жақты мағлұматтар жинағы өлке тарихы бойынша маңызды дерек болып табылады.

Қытай шекарасын мекендеген б.з.д. IV –III ғасырлардағы сюнну (хундар немесе ғұндар) және дунху тайпалары туралы алғашқы мәліметтер кездеседі. Б.з.д. I ғ. – б.з. I ғасырда Қазақстан мен Орта Азияның аумағына ғұндардың жаппай енуі жайлы ақпараттар мол. Чжан Цанның (б.з.д. II ғ.) үйсіндер мемлекеті туралы, үйсін иелігінің орталығы

– Іле аңғары туралы, үйсіндердің тоғаны – Ыстыккөл ауданындағы Чигучэне туралы (Қызыл аңғар қаласы) хабарламалары бізге әбден мәлім. Чигучэне «Ұлы жібек» жолындағы едәуір саяси орталығы және маңызды сауда пункті болып табығанын осыдан білеміз.

Орта Азия мен Қазақстан халықтары туралы көбірек және құнды мәліметтерден тұратын династиялық оқиғалар, Сыма Цянның (б.з.д. 145–86 жж.) «Тарихи хаттары» (Шицзи), әсіресе «Сюнну туралы әңгімелер» және «Давани туралы әңгімелер» тараулары, Хан императорлары мен қолбасшыларының биографиялық сипаттамаларындағы Орталық Азияның иеліктері жайлы, олардың өзара және Қытаймен қарым-қатынастары туралы мәліметтер өте құнды.

Б.з.д. I ғасырда Бань Гу жазып бастаған, бірақ оның ғалым әпкесі Бань Чжаоның аяқтаған «Ерте Ханның тарихы» жазбасы тағы бар. «Батыс өлке туралы әңгіме» деп аталатын арнайы тарауында қытайларға жаңадан ашылған тарихи-географиялық аймақ көрсетілген. Хроникада Хань империясынан Орта Азияға апаратын негізгі жолдар келтірілген, оның халықтары мен тайпалары, экономикалық және әскери жағдайы, қалалары мен саудасы баяндалған. Бұл Давань, үйсін, қаңлы және Чюнну иеліктері туралы, оның ішінде Тянь-Шанның солтүстік-батысындағы Чжичжи сюнн шанью иелігі туралы мәліметтерге де қатысты.

Қытай империясының кейінгі кезеңдеріндегі жазба дереккөздеріндегі үйсіндер туралы үзінді мағлұматтар, мысалы, «Юаньвай династиясының тарихында» (Бэйшу), «Ляо тарихында» (Ляоши), Тайцзун императорының хроникасында (X ғ.), Тань династиясы кезеңіндегі хроникалары бар. Сюань Цзанның (664–696) Орта Азия арқылы Үндістанға жасаған саяхатына бағышталған «Ұлы Тань династиясы кезіндегі батыс өлкесі туралы хаттары» (Да Тан Сиюйцзи).

Суябтың, Невакеттың, Таластың, түрлі түрік тайпаларының сипаттамалары берілген. Қытай бытыраңқылығы кезеңіндегі бірнеше авторлар тобы жазған «Тан династиясының көне тарихы» (Цзю Таншу), Қытайдың көрнекті ғалымы әрі ақыны Суян Со бастаған авторлар ұжымынан құрылған Сун дәуіріндегі (1043-1060) «Танның жаңа тарихы» (Синь таншу) тағы бір маңызды дерек саналады.

Батыс түріктері, түргештер, Батыс Түрік және Түргеш қағанатының құрылуы және олардың күйреуі; қарлұқтар, олардың Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігіне таралуы; Шығыс Түркістан, Жетісу, Шу, Талас өзендері, Ыстыккөл көлі жағалауларындағы қалалар туралы мәліметтер келтіріледі.

Шыңғысхан басқарып тұрған кездегі (1220–1224) Солтүстік Қытайдан Орталық Азияға «Әділетті Чан Чунның Батысқа саяхаты туралы хаттарда» (Чан чунь чжань жэнь Си юцзи) Жетісу, Шу және Талас

аңғарларлары арқылы өтетін жолдар сипатталған. Шыңғысханның Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанға жорықтарына ілесіп жүрген Елюй Чуцайдың «Батысқа саяхаттың сипаттамасы», «Мин династиясының тарихы», «Мин династиясы басқаруының шынайы хаттары», «Мин империясының біріккен шолулары» деген тарихи құжаттар ерекше мәнді болып келеді.

Дереккөздердің басқа түрлері Н.Я. Бичуриннің «Орта Азияны ежелгі уақытта мекен еткен халықтар туралы мәліметтер жинағы», Н.В. Кюнердің «Оңтүстік Сібір, Орталық Азия мен Қиыр Шығыс халықтары туралы қытай ақпараттары» деген жинақтарға тұңғыш рет жүйеленіп ғылыми талдауға жасалған еді.

● *Қазақстан халықтары мен аумағы туралы ежелгі түрік руна жазу ескерткіштері (VI – IX ғ.) және тарихи-эпикалық және тарихи-батырлық мазмұндағы туындылар.* Б.з. I мыңжылдығындағы ежелгі түркі және түркі тілдес тайпалардың орналасу орындарынан тұратын ежелгі түркі жазба ескерткіштері мәтіндерінің құндылығы өте жоғары.

Түрік авторлары құрған бұл жазба дереккөздер – байырғылық және түпнұскалық сияқты жетістіктерге ие Солтүстік Моңғолия аумағынан, Енисей мен Таластан табыған неғұрлым құнды ежелгі түрік мәтіндері.

XVIII ғасырдың 20-жылдарындағы Енисей өзенінің жағалауынан Н.М.Ядринцев пен И.Страленберттің ашқан ежелгі түркі руна жазуы бар. 1889 жылы Н.М.Ядринцевтің Солтүстік Моңғолиядағы, Орхон өзенінің жағасындағы руна жазуымен орындалған тас қабырғалардың ашылуы ғылымдағы үлкен жаңалықтардың бірі болды.

Дат ғалымы В.Томсеннің және орыс түріктанушысы В.В.Радловтың «орхон-енисей» немесе ежелгі түрік руна мәтінін оқып, аударуы. Д.Клеменстің, П. М.Мелиоранскийдің, А.Гейкелдің, Ю.Неметтің, С.Е. Маловтың және т.б. ежелгі түрік руна жазба ескерткіштерін қалыптастыруға қосқан үлестері орасан зор.

Солтүстік Моңғолиядағы руна хаттарының ескерткіштері, бұл алдымен, Моңғолиядағы екінші Түрік (689-744) және Ұйғыр (745-840) қағанаттарының дәуірінде тұрғызылған Орхон, Толы, Селенгі өзендерінің жағалауларына жинақталған. Бұлар Оңға жазбасы, Орхон ескерткіштері (Селенгі тасы, Терхин стеласы), Енисей жазбалары, Күлтегін (732 ж.) мен Білге қағанның (735 ж.) құрметіне салынған Кошо-цайдан ескерткіш-стеласы, Төнікөк (716 ж.) пен Құлшораның (722 ж.) құрметіне салынған ескерткіштер. Бұл ескерткіштер Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы халықтар мен ежелгі түрік тайпаларының тарихы мен мәдениетін зерттейтін бай материалдарға толы екенін дәлелдейді.

Сонымен, Орта Азия және Қазақстан халықтарының арасында жазба ертеден пайда болды. Бірнеше ғасырлық тарихында жазбаның бірнеше

түрін басынан кешірді: көнетүріктік, хорезмдік, соғдылық, ұйғыр, араб, латын тілдері болды. Көне жазбалардың бірі – бұл көнетүріктік жазба болды, оның негізіне Орта Азия, Поволжья, Кавказ және Қазақстан халықтарының тілдері енді. Ол б.д. VI-VII ғасырларда Орта Азияда қалыптасты. Көнетүрік жазба ескерткіштері руникалық жазба ретінде Моңғолияда (33, ескерткіш), Орхон мен Енисей (85 жазба), Шығыс Түркістанда, Таласта (12 жазба), Ферғанада, Шығыс Еуропада қалыптасқан. Есік қорғанындағы жазба толық ашылмаған (б.д. VI-IVғ.)

Руникалық жазбалар өзінің мазмұны жағынан алты топқа бөлуге болады: тарихи-биографиялық (Мөңке-хан, Күлтегін), эпитафиялық, с.с. кабірлердегі жазбалар, жартастағы жазбалар, құрылыстардағы, магиялық және ритуалды жазулар, заңды құжаттар, тұрмыстық заттағы белгілер. Бұл 38 әріптен тұратын XI–IX ғасырларға дейін пайдаланып келген.

Қырғызстан мен Қазақстан аумағындағы Жетісудың руна жазбалары бар. Терексай паткалындағы (Талас өзенінің аңғары) тасқа жазылған жазулар, ірі тастағы және мола тастарындағы тоғыз жазулар, Тараз қаласының жанынан табылған керамикадағы жазулар, теңгелер мен тұрмыстық заттардағы жекелеген белгілер мен ұсақ жазулар, Талас өзенінің аңғарындағы ағаш шыбықтағы жазу, Шығыс Қазақстаннан табылған екі қола айнадағы және Есік қорғанынан табылған кеседегі руна жазулары, Алматы жанындағы Талғар қалашығынан табылған құм шарбағындағы ұсақ жазу – бұның бәрі тарихи өлкетану бойынша баға жетпес құнды дерек пен мұра.

Көптеген қолжазбалар арасында қазақ халқының тарихына тікелей қатысты жазбаларда: «Оғыз-наме» (Оғуз-хан жайындағы эпос), Қорқыт ата жайындағы әңгімелер мен аңыздар, «Алпамыс» поэмасы, «Манас» жыры және т.б. бар.

«Оғыз наме» («Оғыз-қаған» эпосы) түркі тектес халықтардың ежелгі шежіресін аңыздар негізінде көркем баяндайтын эпостық шығарма. «Оғыз-қаған» эпосына аңыз-әңгімелер мен тарихи деректер, сондай-ақ Оғыз қаған және оғыз тайпа-ұлысы туралы мәліметтер негіз болған. Оғыз қаған – жазба шежіре мен аңыз шежіренің тарихи кейіпкері. «Оғыз-наме» эпосының қаһармандары – Оғыз қаған, оның балалары. Бұл эпостың ұйғыр әрпімен және араб әрпімен жазылған нұсқалары бар. «Оғыз қаған» еңбегін қазақ тілі мен әдебиеті тұрғысынан Қ.Әмірәлиев тұңғыш зерттеген.

Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре и- түрк» – «Түркі шежіресі» – қазақ халқын құраған рулар мен тайпалардың көне тарихы, тұрмыс-тіршілігі, түркі елін басқарған кайраткерлердің өмірі мен қоғамдық қызметі туралы құнды деректері мол шежіре. «Түркі шежіресінің» Шыңғысханнан бұрынғы және одан кейінгі дәуірлерде Дешті Қыпшақ,

Орта Азия, Таяу Шығыс елдерінде болған түрлі оқиғалар мен әртүрлі мемлекет қайраткерлері жүргізген саясаттың жылнамасы екендігі.

Шежіре 9 баптан тұрады: 1-Құдай тағаланың Адам ғалиссаламды жаратқанының баяны; 2-Моңғол хан және оның Шыңғыс ханға дейінгі ұрпақтары жайында; 3-Шыңғыс ханның дүниеге келгенінің тарихы; 4-Үкідай қағанның және басқа да Шыңғысхан нәсілінен патша болғандарының баяны; 5-Шыңғысханның екінші ұлы Шағатай әулетінің Мауреннаһр мен Қашқарда болғанының баяны; 6-Шыңғыс ханның кіші ұлы –Толы хан нәсілінен Иран жұртында патша болғандардың тарихы; 7-Жошы хан әулетінен Дешті Қыпшақта патшалық құрғандардың тарихы; 8-Жошы ханның бесінші Шибан ханның әулетінен Тұранда, қазақта, Қырымда және Мауренаһрда патшалық құрғандардың тарихы; 9 – Жошы хан әулетінен Хорезмде патша болғандардың баяны. «Түркі шежіресінің» алғаш табылуы XVIII ғасырға жатады [9].

Атап өту қажет, көне және ортағасырлық жазбалардың Орта Азия және Қазақстан халықтары мәдениетіндегі ықпалы өте зор болды.

Орта ғасыр және кейінгі ғасырлардағы Қазақстанның тарихи өлкетану деректері

●*Араб деректері.* Орталық Азиядағы көршілес және алыс халықтар мен тайпалар туралы мәліметтер араб халықтары дәуіріндегі Шығысты жаулап алу кезеңінде пайда болды.

Араб жазбасы қазірде Орта Азия мен Қазақстанда медресе, діни мектептерде қолданылады. Ол X ғ-дан 1929 жылға дейін ресми түрде қолданып келді. Араб, одан кейін парсы тілдері орта ғасырларда халықаралық тілдер қатарына жатқызылды. Осы тілде шығыстың ұлы ғұламалары: әл-Фараби, Бируни, Фирдоуси, Омар Хайям жазды. Махмуд Қашғари, Әлішер Науаи, Әбілғазы хан және әл-Фараби, Ұлықбек,Қыдырали,Баласағұни, Яссауи трактаттары кенінен таралды.

Арабтардың классикалық тарихи шығармаларында Қазақстан халықтары және арабтардың Оңтүстік Қазақстан аудандарын жаулап алулары туралы өте көне деректер IX ғасырдағы ойшылдардың ал-Балазури, ат-Табари – пайғамбарлар мен (Тарих ар – расул ва-л-мудук) патшалардың тарихы және (Китаб футух ал-булдан) елдерді жаулап алуы кітабында кездеседі. Қазақстандағы түрік тайпалары және олардың шекаралары туралы ал-Джахиздің «Манакиб ал-атрак» («Достойнство тюрок») деген еңбегінде сипатталған. Араб Тамим ибн Бахр IX ғ. бірінші жартысында солтүстік-шығыс Қазақстандағы Ертіс өзені бассейнінде орналасқан кимақ елдері арқылы хакан тоғыз-оғыз астанасына саяхатқа шыққан.

Араб тілді географиялық шығармада Қазақстан территориясына қоныстанған тайпалар туралы мәліметтер кездеседі; IX ғ. Ибн

Хордадбеханың «Китаб ал-масалик ва-л мамалик» («Книга путей и городов») деген әкімшілік-географиялық анықтамасы бар. Сауда тасымалдары Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу арқылы өтетін әртүрлі елді-мекендер, қалалар, Ұлы Жібек жолы бойындағы елдімекендер бағыты арқылы жүргізілген.

Тарихшы Әл-Якубидің «Книга стран» атты географиялық шығармасында Қазақстан түріктері келтірілген. Арабтың географы және филологы Кудам ибн Джафардың (X ғ.) «Китаб ал-Хараджи ва Санъет ал-китабы» («Книга о харадже и искусстве секретаря») және араб географы Ибн ал-Факи ханның (IX-X ғ.) «Книга рассказов о странах» (Китаб ахбар ал-булдан) атты географиялық-әкімшілік шығармаларында қыпшақтар, оғыздар, қимақтар, сауда нүктелері, қалалары, елді-мекендері және Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу арасындағы қашықтық жан-жақты зерделенген.

Ибн Фадлан және Абу Дулафтың «Жазбалары» («Рисала») атты еңбегінде қазіргі Қазақстанның батыс облысындағы көшпенді түркі тайпаларының тарихи-географиялық сипаттамалары берілген. Араб тарихшысы және географы ал-Масудидің Қазақстанның ерте орта ғасырдағы тарихи географиясына қатысты 30 томдық «История времени» атты тарихи географиялық энциклопедиясында түрік тайпалары туралы тарихи-географиялық деректер зерделенген.

Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан мен тұрғындарының тайпалық құрылымдары және қалалар мен сауда жолдары жайлы Өте маңызды деректерде ал-Макдисидің «Лучшее разделение познания климатов», Исхак ибн ал-Хусейннің «Груды жемчугов с описанием знаменитых городов в любом месте», ал-Марвазидің «Природные свойства животных», ал-Идрисидің «Развлечения истомленного в странствии по областям», Ибн Баттуттың «Подарок созерцающим о диковинках городов и чудесах путешествий», Ибн Хальдунның «Книга назиданий и поучительных примеров» атты еңбектерінен кездестіруге болады.

● *Парсы деректері.* Тарихты зерттеулердің аталмыш уақыт кезеңі көршілес және шығыс мемлекеттерінің жекелеген авторларының негізінен жазбаша материалдарына жүгінеді. Нарративті шығармаларындағы маңызды материалдар негізінен тарихи, географиялық және мемуарлы шығармалар болып табылады. Олардың ең бастысы парсы тілінде жазылған. Бұларды араб, түрік және шағатай тілдеріндегі шығармалар толықтырады, көрсетілген деректегі алшақтаған деңгейі әртүрлі. Көршілес жатқан шығыс Түркістандық авторлардың еңбектері нақты деректермен жазылған. Сонымен бірге, өте көлемді және жеткілікті нақты мәліметтер Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу туралы жазылған.

Ала ад-дин Ата-Малик Джувейнінің (1260 ж.) «История

миропокорителя» атты еңбегінде XIII ғасырдағы Қазақстан шекарасындағы қалалар мен ауылдар, Шағатай мен Жошы ұлыстарының қоныстануы туралы деректер берілген. Фазалаллах Рашид ад-диннің «Сборник летописей» атты XII–XIII ғ. еңбегінен тарихи-география мен тарихи-элеметтік негізгі деректерді монғол және түрік тайпалары мен халықтардың тарихынан көруге болады.

Низам ад-дин Шами «Зафар-наме», Шараф ад-дин Йазди, Муин ад-дин Натанзи «Мунтахаб ат-таварих-и Му-ини», Хафиз-и Абру «Маджма ат-таварих» 4-томнан және әл-Джурджанидің «Масалик аль-мамалик» атты зерттеулерінде Дешті Қыпшақ және Оңтүстік Қазақстан, Жетісу мен Шығыс Қазақстанның тарихи географиялық деректері зерделенген.

Көрнекті тарихшы және әдебиетші мырза Мұхамед Хайдар Дулатидің «Тарихи и Рашиди» (XIV–XV ғ.) атты зерттеулерінде Қазақстан хандығының тарихына байланысты Моғолстан мен Қазақстан территориясына көршілес жатқан мемлекеттерге қатысты маңызды деректерді көруге болады.

Камал ад-дин Бинайдің «Шайбани-наме» және «Футухат-хани» еңбектерінде Дешті Қыпшақтың тайпалары, Сырдария түбегіндегі Отырар, Сығанақ, Сауран қалалары және Қазақ хандығы тайпалары туралы құнды мәліметтерді көре аламыз. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфханидің (XV–XVI ғ.) «Михман-наме-йи Бухара» атты зерттеулерінде Дешті Қыпшақ және Түркістан, Сырдария маңындағы Оңтүстік Қазақстан қалалары туралы тарихи-географиялық мәліметтер жазылған.

Масуд ибн Кухистанидің «Тарих-и Абулхайрхани» атты зерттеулерінде Дешті Қыпшақ халықтарының ру-тайпалық құрамы туралы келтірген. Зайн ад-дин Васифи «Бадаи аль-вакай» деген еңбегінде Сырдария маңындағы қалалардың өмірі, әртүрлі елдер, жерлер туралы жазылған. Хафиз Таныш ибн Мир Мұхаммад Бухаридің «Шараф-наме-йи шахи» атты еңбегінен Сырдария маңындағы қалалардың экономикалық және этнографиялық жағдайларын, Қазақстанның шекаралары туралы әртүрлі деректерді кездестіруге болады. Махмуд ибн Валидің «Бахр аль-асрар фи манакиб аль ахйар» атты энциклопедиялық еңбегінде (XVII ғ.) Қазақстанның кейінгі ортағасырлық тарихы, тарихи-географиясы, Сырдарияның орта ағысындағы қалалары сипатталып жазылған.

•*Түркі деректері.* XI ғ. басында Орта Азия мен Қазақстан шекарасында ерте ұйғыр және түрік жазбалары таралды. Турфан оазис құжаттарынан IX–X ғасырларда Түркі ордасында соғды жазуы кең етек жайды. Кейінгі кезеңдегі түркі деректері Абдаллах Балхидің «Зубдаль аль-асар» атты еңбегінде келтірілген.

Тарихшы, ақын, басшы Ұлы Моғол империясының негізін қалаған – Бабурдың (1483–1530) «Бабур-наме» деген еңбегінде қазақтардың

этникалық тарихы, Жетісудағы Моғол туралы деректер, Шығыс Дешті Қыпшақтағы Абулхайырдың мемлекетін, Оңтүстік Қазақстан тарихи-географиясы жан-жақты зерделенген.

Өздерінің шығармашылығын түрік тілінде: Махмуд Қашғари, Әлишер Навои, Әбілғазы-хан, Ұлықбек, Баласағұни, Яссауи трактаттары кеңінен таралды.

Тарихи шығарма «Чингиз-наме» деген Өтеміш-Қажы еңбегінде орта ғасырдағы Қазақстан халқының саясаты, этносаясаты, әлеуметтік-мәдени өмірі көрініс тапқан. Шығыстағы Дешті Қыпшақ, Сырдария маңындағы қалалар, түркі-моңғол тайпаларының құрылуы Мұхаммад Салихтың «Шайтани наме» деген оқулығында берілген.

Қадырғали Жалаиридің «Жами ат-таварих» (1602) атты тарихи еңбегінде Қазақ хандығының XV-XV ғасырлардағы тарихи географиясы мен тарихы жазылған. Абулғазидің «Генеалогии тюрок» («Шаджара-ий тюрк») атты еңбегінде Орталық Азияның аумағындағы көп облыстардың саяси, әлеуметтік-экономикалық тарихи, этнографиялық және тарихи-географиялық деректері керемет зерделенген.

●*Орыс және батыс деректері.* Қазақстанның солтүстік бөлігінің тарихын зерттеуде Сібір жылнамалары: «Строганов жылнамалары (XVII ғ.)», С.Есиповтың «Сібір жылнамасы (1687 ж.)», «Ремезовтың жылнамасы (XVIII ғ.басы)». маңызды дерек болып табылады. Бұларда осы территориядағы және Сібірдегі тайпалардың жіктелуі жайлы мәліметтер бар.

XVII ғасырдағы қазақ далалары арқылы Ресейге Бұхарадан және Хиуадан қырыққа жуық елшілік және Орта Азияға 9 орыс елшілігі кесіп өткен. «Үлкен сызбаларға» арналған зерттеуде қазақ туралы мәліметтер бір тарауда қамтыған. С.Ремезовтың «Сібірдің сызба кітабында» көрсетуге мүмкін болған барлық географиялық объектілер – таулар, өзендер, көлдер, өткелдер, құдықтар сонымен қатар, олардың елдімекендер, олардың арақашықтығы, Қазақстан территориясына қатысты тарихи-географиялық мәліметтер жақсы берілген.

XIV–XVII ғасырлардағы Азиялық елдерге және Ресейге дипломаттардың, саудагерлердің, миссионерлердің (Г. де Клавихо, С.Герберштейн, И.Барбаро, А.Контарини, А.Вид, А.Дженкинсон, Ф.Авриль, А. Омарий) саяхаттары мен іс-сапарлары қазіргі Қазақстан территориясындағы этносаяси бірлестіктер жайлы тарихи-өлкетанулық және этнографиялық мәліметтерден тұратын жаңа нарративті деректер базасының құрылуына алып келді.

Орыстың картографиялық материалы қолданылған С.Герберштейн мен А.Видтың карталарында Жайыққа дейінгі жерлер көрсетілген. 1558 жылы Мәскеудегі ағылшынның «Мәскеу компаниясының»

тапсырмасымен саудагерлік мақсатта, Орта Азияға жіберілген А.Дженкинсонның (1562 ж.) картасы Қазақстан жайлы географиялық мәліметтерді толықтыра түсті. Картада ол қазақтарды Сырдария жағалауы маңынан, ал ноғайларды Жайық жағалауы маңында қоныстанғанын көрсеткен.

Жазба деректерге қысқаша шолу жасай отырып, нарративті ортағасырлық Шығыс, орыс және Батыс деректерінің көп бөлігі ғылыми айналымға енген деп қорытынды шығаруға болады. Шығыс авторларының еңбектеріндегі Қазақстанға қатысты тарихи материалдар өзара байланыссыздығымен сипатталады. Онда саяси тарих, ондағы тайпалардың, халықтармен билеушілердің көрші елдермен қарым-қатынасы тарихы жайлы мәліметтер берілген. Ал этникалық құрамы, шаруашылық түрі, рухани және материалдық мәдениеттілігіне қатысты мәліметтер үзінді түрінде келтірілген. Шығыс деректеріндегі мәліметтер батысеуропалық, кейіннен орыс саяхаттанушылардың, елшілерінің, ғалымдарының жаңалықтарымен, сонымен қатар орыс жылнамалары мен мұрағаттарындағы мәліметтермен толықтырылады.

●*Халық ауыз әдебиетіндегі өлкетанулық материалдар.* Жырау поэзиясы XVI–XVIII ғасырлардағы хандықтың негізгі ойшылдары, хан қызметкерлері мен кеңесшілері, тайпаның әскер-басшылары ретінде қарастырылған. Далалық ауыз әдебиетінің көрнекті тұлғалары – Шалкиіз Тленшіұлы (1465–1560), Доспамбет жырау (1490–1523), Жиёмбет жырау (XVII ғ.), Марғаска (XVII ғ.), Ахтамберді (1675–1768), Тәттіқара (1705–1780), Умбетай (1697–1786), Бұхар жырау Қалқаманұлы (1698–1778).

Есім, Тәуке, Тұрсын, Абылай хандар, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Сырым билер жайлы, Бөгембай, Есет, Қабанбай, Қарасай т.б. батырлар және т.б. тарихи-эпикалық, тарихи-батырлық мазмұндағы шығармалар өлке тарихы бойынша таптырмас құнды деректер. Поэзияда «Ұлы жұт» кезеңдегі Қазақстанның сол немесе өзге де аймақтарындағы оқиғалар жақсы суреттелген: («Ақтабан шұбырынды») «Қаратаудың басынан көш келеді», «Күншығыстан ызғарлы жел келеді» әндерінің мазмұны осыған сәйкес келеді.

Тарихи-топонимикалық аңыздар. «Ыстық көл туралы аңыз», «Қорқыт туралы аңыз», «Оқжетпес», «Атасу», «Токпанның балалары», т.б. атты зерттеулерде өте көне кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғаға қатысты белгілі бір жердің тау, көл, су, т.б. тарихы келтірілген.

Қазіргі кезеңдегі қоғамдық пікірде тарихи ес мәселесіне айрықша көңіл беріліп, жиі назар аударуда. Тарихи зерденің елеулі бір саласы ретінде танылған адамзат баласының тербеліп өскен төл бесігі – жер Ананың географиялық елді мекен атауларына дейін қоғамдық пікірде қайта ерекшеленіп, сын көзбен қаралып, жаңаша мән-мағына берілуде.

Атамекен жеріміздегі топонимикалық атаулардың шығар көзі – ғасырлар бойы фольклор мен эпостық, тарихи жыр-дастандар арқылы тарих кешінде жиі алмасқан ұрпақтар сахнасында сақталып, жалғастық дәстүр негізінде тұрақтанып қорланатын тарихи естің жиынтығы іспеттес. Түркі халқының тарих сахнасына шығып, мемлекет құрған кезеңі, Түркі қанаты дәуіріндегі елді мекен, жер-су атаулары тікелей сол халықтың ана тілінде жасалып, сап алтындай қоспасыз таза сақталған түрін тасқа мәңгілікке қашалып жазылған Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тиассыз айғақтап отыр [10].

5-тақырып. Археология ғылымының тарихи өлкетанудағы рөлі.

Жоспар

1. Археологияның өлкетанудағы рөлі.
2. Қазақстан аумағындағы ежелгі қоныстар мен қалаларды зерттеудегі археологияның маңыздылығы.
3. Археологиялық деректердің ерекшеліктері.

Археологияның өлкетанудағы рөлі. Археология ғылым ретінде адамзаттың тарихи өткенін (алғашқы қауым, ежелгі және орта ғасырлардағы) заттай ескерткіштер бойынша зерттейді және солар арқылы адамзат қауымының өткенін қарастырады. Заттай деректерді ежелгі дәуір мен ортағасырлық ескерткіштерден қалған жәдігерлер құрайды. Археологиялық зерттеудің негізгі нысаны: бұрынғы заманнан қалған қоныстардың орны, кен өндірісі, керуен сарайлар, әскери бекіністер мен қала орындары, үй іші заттары, обалар, зираттар және тағы басқалар.

«Археология» термині б.з.д. IV ғасырда көне заманды зерттейтін ғылым ретінде қолданыла бастады. Ғылыми тұрғыдан археологиялық зерттеулер Еуропада тек Қайта өркендеу дәуірінен бастап жүргізілді. Еуропалық ғалымдар ол кезеңде көбінесе, грек және рим мәдениеті мен өнеріне, яғни антика дәуіріне қатысты ескерткіштерді зерттеді. Жалпы «археологиялық мәдениет» термині бір уақытқа жататын, сол табылған жеріне байланысты өзіндік ерекшелігі бар, белгілі бір аймақта ғана шоғырланған археологиялық ескерткіштерді атау үшін пайдаланылады.

1950–1990 жылдары Қазақстанда археология ғылымы ерекше дамыды. Еліміздегі басты археологиялық орталық – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Ол отандық археологтардың археологиялық зерттеулерін үйлестіруші және бағыттаушы орталық болып табылады. Сондай-ақ Республика жоғарғы оқу орындары арасында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археология, этнология және

музеология кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті мен Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің археология және этнология кафедралары жетекші болып келеді.

Көне жазбалар бойынша ескерткіш мағынасына «археологиялық дерек» және «археологиялық ескерткіш» мағынасы өте жақын. Бұл ұғымның мағынасы, тарих ғылымынан бұрын археология пайда болғанға саяды. Тарихи түсініктің бірі – тарихи дерек ұғымы ертеден бастау алады. Кейінірек археология ғылымының дамуына байланысты тарихи деректерді: жазба және заттай, яғни археологиялық деп екі топқа бөлді. Егер ғылыми тұрғыдан «археологиялық ескерткіш», «археологиялық дерек» сөздерін қарастыратын болсақ, олардың мағынасы бірдей. Егер ол толық ғылыми сараптамадан өтіп, ғылыми зерттеу объектісі болған жағдайда археологиялық ескерткіш толық археологиялық дерек болып табылады.

Бірақ дәстүрлі түрде ескерткіштерді дерек ретінде, сондай-ақ заттай жеке заттар ретінде де оларды қарастыруға, табылған заттарды заттай дереккөзі ретінде танып білуге болады.

Археологиялық ескерткіштер әр кезенге қатысты әртүрлі келеді. Қазақстан территориясында олардың негізгі түрлері ретінде: қоныстар, тұрақтар және бекініс қорғандар, жерлеу орындары, қорғандар, кесенелер, қоймалар, петроглифтер, тастағы таңбалар, тау жыныстары, су каналдары және т.б. қарастырылады.

Заттай ескерткіштер – өндіріс құралдарын пайдаланғанын, солардың көмегімен жеке және қоғамдық сәулет құрылыстары салынуы, материалдық заттар – сәндік бұйымдар, киім, көркем өнер туындылары, теңгелер, қару-жарақ және т.б. жасалынуы, яғни адамдардың көпқасырлық еңбектерінің нәтижесі болып табылады.

Заттай ескерткіштермен айналысатын археолог-мамандар қазба жұмыстарын жүргізеді, тапқан заттарды қалпына келтіріп, одан кейін уақытын белгілеп де топтастырады және зерттей отырып, жасаған жұмыстарының қорытынды есебін жариялайды. Ережеге сай археологтар тарихшылар секілді өздерінің барлық қорытындыларын заттай және жазбаша мәліметтерді пайдалана отырып пайымдайды. Тарихты ғылым ретінде археология уақыты және аумағы жағынан ұғымын айтарлықтай кеңейтті. Жалпы археологтар деректерді ұсынып, оның маңызды деңгейін жазбаша деректермен толықтырады.

Археологиялық ескерткіштерге қоныстар және жертөлелер, бекініссіз (тұрақтар, қыстақтар) және бекіністі (қалалар) елдімекендер, қабір үстіне салынған құрылыстар (обалар, молалар) және жер астынадағы жерлеу орындары, жерлеу мүлкі көмілген жер жатады.

• Қазақстан аумағындағы ежелгі қоныстар мен қалаларды зерттеудегі археологияның маңыздылығына қоныстардың қалыптасуы мен дамуы, негізгі шаруашылық-мәдени түрдің (көшпенді, жартылай көшпенді және отырықшы мал шаруашылық, егіншілік) әсері, қола дәуірі, ерте темір ғасыры, ерте және кейінгі орта ғасырлар, Қазақ хандығы кезеңіндегі қоныстардың ерекшеліктері кіреді. Қазақстан жеріндегі алғашқы қалалар туралы ақпарат VI ғасырға жатады.

Алғашқы қалалар Сырдария мен Жетісу өзендері алқабында болды. Бүгінгі таңда археологтар еліміздің оңтүстігі мен Жетісудың оңтүстік-батысынан VI–IX ғасырларға жататын қалалардың қалдықтарын тапты. Қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы аумағында 30-дан астам қалалар – Түркістан, Отырар, Сайрам, Сауран, Созақ, Манкент, Шымкент және т.б.; Жамбыл облысында 20-дан астам қалалар (Тараз, Құлан, Меркі, Саудақент, Ақыртас және т.б.); Алматы облысында – Қарамерген, Ақтам, Алматы, Талхир, Лабан, Екіоғыз, Қаялық және басқалар; Қызылорда облысында 30-дан астам қалалар мен бекіністер бар. Мұндағы Жетіасар мәдениетінің қалалары мен бекіністері (Алтынасар және т.б.), Жент, Шірікбабат (Сак мемлекетінің астанасы), Жанкент (Оғыз мемлекетінің астанасы), Сығанақ (Ақ Орда, сосын Қазақ хандығы астанасы) айтарлықтай белгілі. Қарастырылып отырған хронологиялық кезең бойынша аз таралған Қазақстанның басқа да аймақтарындағы қалалар – Атырау облысындағы Сарайшық, Ақмола облысындағы Бозоқ бар.

Археологтар тұрақты қоныстарды: жартылай көшпенділердің қыстауы, отырықшы қыстақ пен қала сияқты үш түрге бөледі. Көшпенділер мен жартылай көшпенділер қоныстарының құрылысы мен көлемі біркелкі емес екендігін ерекше атап өтуге болады. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда орта ғасырлар көшпенділердің отырықшылануы, қолөнердің дамуы мен сауданың өсуі, мүлік теңсіздігі, қала өмірінің пайда болуы үдерісінің болуымен басталады.

Жалпы қалалардың гүлденуі VI–XII ғасырлардан байқалады, яғни оған тек сауда, экономика мен қолөнердің дамуы ғана емес, Ұлы Жібек жолының рөлі де себепші болды. Сырдария, Шу мен Талас, Жетісудың қалалық мәдениеті үшін татар-моңғол шапқыншылығының және оның салдары туралы да айтпай кетуге болмайды. Қоныстар мен қалалардың қайта көтерілуі XV–XVI ғасырларда, яғни Қазақ хандығының қалыптасуымен байланысты болды. Қазақстанның қазіргі елді мекендері ішіндегі өзінің ежелден қала мәртебесінде келе жатқандары – Түркістан, Тараз және Шымкент қалалары [11].

Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы қалалардың әртүрлі бөліктерінің жоспары біркелкі емес. Оған үлкен және кіші қалаларда цитадель, шахристан және рабадтың міндетті түрде болуы жатады.

Цитадель және оның біршама бекіністі бөлігі қаланың маңызды элементі және ортағасырлық феодалдық билеушінің резиденциясы, Шахристан «сарайдағы» ауқатты тұлғалардың шоғырланған орталығы. Рабат – колөнер-сауда орталығы болған. Қалалық орам (квартал) қалыптасқан. Орам – орам аралық көшелер немесе бас көше бөлігін біріктірген бірнеше үй иелігінен тұратын қалалық құрылыс ғимараттары, қорғаныс құрылысы.

Қалалардың жоспарлануы мен құрылысындағы айтарлықтай өзгерістер Қазақстанның Ресей империясы құрамына кіргеннен кейін басталған-ды. Олар үшін стратегиялық жоспарда ең маңыздысы XVIII–XIX ғасырларда Орал, Тобыл мен Ертіс өзендері бойына қала-бекіністер салу құрылысы болды. Оларға көше-орамдар, көшелер мен тұйық көшелерді тік бұрышта қиып өтетін шахматтық жүйе тән еді. Қала жоспарындағы радиал-айналма жүйенің басымдығы оларға аса маңызды болмады. Типтік сәулет жарасымдылығы және т.б. тән қалалық және губерниялық әкімшіліктер кіретін мекемелердің күрделі жаңа ғимараттар құрылысы басталды. Ресейдің солтүстіктен оңтүстікке қарай біртіндеп отарлауында орыс казактары қалалар тұрғызды, оның басым бөлігі бүгінде де өмір сүріп жатыр (қараңыз, сонымен қатар қала мәртебесін жоғалтқан Қазақстанның елді мекендері).

Қазіргі қалалардың басым көпшілігі XX ғасырда негізінен қазба байлықтар кенін ашумен байланысты пайда болды.

Бүгінгі таңда Қазақстанда қала мәртебесінде 86 елді мекен бар, оның 27-сі моноқалалар немесе әрбір үшіншісі (32%). Қалаларда республика халқының 56%-ы тұрады. Әкімшілік бөліну бойыншы 3 қала бірінші, 38 қала екінші, 46 қала үшінші деңгейде. Қазақстанда 50 мыңнан астам тұрғын тұратын 28 қала бар. 14 қала: Ақтау, Ақтөбе, Атырау, Қарағанда, Көкшетау, Қостанай, Қызылорда, Павлодар, Петропавл, Талдықорған, Тараз, Орал, Өскемен, Шымкент – облыс орталығы.

Екі қаланың Алматы мен Астана (Елорда) республикалық маңыздағы мәртебесі бар. Қалған үлкен қалалардың көпшілігі облысқа бағынышты қалалар: Шығыс Қазақстан облысындағы Семей; Оңтүстік Қазақстан облысындағы Түркістан, Кентау; Павлодар облысындағы Екібастұз; Қостанай облысындағы Рудный мен Арқалық, Маңғыстау облысындағы Жаңаөзен; Қарағанды облысындағы Теміртау, Жезқазған, Балқаш, Сатпаев, Шахтинск. Сондай-ақ Алматы облысындағы Қаскелең мен Атырау облысындағы Құлсары қалалары ауданға бағынышты қалалар болып табылады.

● *Археологиялық деректердің ерекшеліктері.* Ежелгі дәуір, ерте және кейінгі орта ғасыр кезеңдерінің археологиялық материалдары тарихты қайта қарауға негізгі дерек болып табылады. Археологиялық деректерді пайдалана отырып, өлкетанушы өлкенің көне кезеңінен бастап,

кейінгі кезеңіне дейін бір бағытта зерттеп шығуына болады.

Археологиялық материалдарға сараптау жүргізуге классикалық әдіспен ескерткіштердің жасын анықтау: салыстырмалы-типологиялық анализ, картаграфиялау және де басқа жаңа әдістер: археомагниттік, дендрохронологиялық, радиосутектік, термолюминесцендік, спектральді, химиялық, астрофизикалық (интенсивті күн радиациясы) ленталық балшықпен биологиялық мерзімдеу, спорамен, елдімекендердің мәдени қабатындағы тозанды зерттеу жатады.

Археологиялық материалдарды сараптаудың бірінші сатысы (классификация және типология). Археологиялық табылған заттың категориясы, тобы, классы, типі және түрі бойынша дифференциациясын жүргізу керек. Археологиялық табылған заттың бес категориясы: тастан жасалған бұйым, керамикалар, сүйектер, металл, ағаш және басқада материалдар болып табылады. Категориялардың топ бойынша бөлінуі мынандай: керамика: илеу, тек қолдан жасалған және саздан жасалған. Өзгеше екендігін және заттардың ұқсас кешендерінің таралуын картада көрсету қажет. Осы карталар арқылы тайпаның, рулар мен халықтардың қоныстануы, сауда жолдарын анықтау, елдімекендер, қалалар мен қалашықтар аумағының шекарасын анықтау ғылыми тұрғыдан маңызды болып келеді.

Археологиялық жұмысқа дайындық барысы. Археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу немесе арнайы барлау жүргізу сенім берілген мемлекеттік органдарға «Ашық қағаз» беру арқылы орындалады.

Ашық қағаздың категориялары: а) №1 – ерекше археологиялық жұмысқа құқығы; ә) № 2 – ескерткіш алаңындағы кішігірім аумақты барлау жұмысын ашу; б) № 3 – өндірісі жоқ жерге археологиялық барлау жасау; в) №4 – табиғи апаттардан қауіп төну нәтижесінде немесе жерді оңдеу жұмысы барысында археологиялық ескерткіштерді зерттеу. Осындай «Ашық қағаздар» археологиялық орталықтан мекеменің сұранысы бойынша бір ғана адамға бір маусымға беріледі. Сол «Ашық қағаз» берген мекемеге ғылыми қорытынды көрсету қажет.

Археологтың жұмысы дала жұмыстары кезінде өте жауапты, өйткені табылған артефакттарды сақтау қажеттілігі туады. Экспедиция кезінде табылған материалдар мұқият тазаланып, жуылады, арнайы нөмірлер түсіріліп, коллекциялық жазбаға жазылады.

Археологияда ең маңыздысы – табылған ескерткіштің жасын анықтау. Қазіргі кезде классикалық зерттеуден басқа: археомагниттік, дендрохронологиялық және радиокөміртекті (С-14) зерттеулер бар.

Археомагнитті әдіс күйдірілген қыш, кірпіш, керамика бұйымдардың жасын анықтауда пайдаланылады. Өйткені балшықтың магниттелетін қасиеті бар, бірақ оны алдымен қатты қыздыру керек, сонда

керамиканың бойында термостатикалық магниттілік пайда болады. Сондықтан керамиканың немесе кірпіштің кай уақытта күйдірілгенін дәл анықтауға болады.

Геологтар мен физиктердің зерттеулері тау қыртыстары мен топырақ қыртыстары жер бетінде пайда болған кездегі магниттілігін сақтайтынын дәлелдеді.

Дендрохронологиялық әдіс ағаш құрылыстар мен бұйымдардың жасын дәл анықтауға мүмкіндік береді. Мысалға дендрохронологиялық әдіс арқылы Шілікті қорғанындағы ағаш бөренелерден құралған саркофагтың жасы дәл анықталды.

Радиокарбондық әдіс тірі жануарлар мен жәндіктер және атмосферадағы бірдей радиоактивті көміртек көлемін зерттеу кезінде қалыптасқан. Көміртектің ағзаға тұрақты келіп отыруы ағзаның өзінің қызметін тоқтатуымен доғарылады. Радиоактивті көміртек тіршілігін тоқтатқан өсімдік пен жануардың ағзасы біртіндеп ыдырайды. Жартылай ыдырау кезеңі 5730 жылға тең келеді. Табылған ескерткіш көне болған сайын онда көміртек азая береді. Қазіргі кезде бұл әдіс ең дәл көрсететін әдістерге жатады. Осы әдіс арқылы 2000-нан астам ескерткіштің пайда болу кезі осылай белгіленді.

Соңғы кездері термолуминесценция әдісі қолданысқа ене бастады. Әдіс бойынша ежелгі керамиканы 400-500 градусқа дейін қыздырғанда жарқырай бастайды. Жарық неғұрлым қатты жарқыраған сайын, керамика соғұрлым ежелгі.

Археологтар үнемі көптеген заттармен жұмыс істейді, оларға: құралдар, ыдыстар, адамдардың қалдықтары, қорғандар мен қалалардың орындары жатады.

Көптеген сынақтардан кейін көптеген заңды қағидаларға өзгерістер әкелді. Генетика археологтарға мәдени өсімдіктер мен үй жануарларының шығу тегін анықтауға мүмкіндік береді. Ұзақ уақыт бойы иттің арғы тегі қорқау қасқыр деп есептелді. Бірақ генетиканың дамуымен қорқау қасқыр мен иттің хромосомалары екі түрлі болғаны соншалық, иттің арғы тегі қорқау қасқыр емес екендігі дәлелденді.

Археологиялық материалды мектеп оқушыларына таныстыру оларды ғылыми ізденушілік жұмыстарына баулауға, ежелгі мәдениет ескерткіштерін қорғауға, қастерлеуге үйретеді. Бұның бәрі оқушыларға танымдық әсер етеді.

Жергілікті археологиялық материалды тарих сабақтарында кең қолдануға және сыныптан тыс шараларда қолдануға болады.

Археологиялық материалдың ерекшелігі, оны тек кітаппен ғана зерттеу мүмкін емес. Мұғалім оқушыларды тек қана кітап жүзінде ғана емес, археологиялық коллекциялар көрсетіп, жергілікті музейлерге апаруы

тіс. Жас ерекшеліктеріне байланысты 5-7 сынып оқушыларын сабақ бойынша экскурсиялар мен жергілікті өлкетану музейіне апарған жөн. Экскурсия кезінде оқушыларды тек қана аралатумен ғана шектемей, экспонаттарды түсіндіру керек.

• *Эккурсия сабағы.* Оқу экскурсиясы кезінде әдетте, оқушылармен әңгімелесу және осы уақыт кезінде музей ішінде оларға өздік жұмыс, сосын өздерінен бірге карандаштар мен дәптерлер әкелу тапсырлады.

Тәжірибе көрсеткендей мындай әңгімелесу экскурсия сабақтың тиімділігін арттырады. Оқушылардың өздік жұмыстарынан:

1) олардың көзқарасы бойынша тас дәуірі кезіндегі адамдардың ең маңызды деген 3-4 құралдарын салып келу,

2) палеолит, мезолит, неолит кезеңіндегі тұрақтардың тізбегін салып әкелуді тапсыру;

3) неолит, қола, ерте темір дәуірі ыдыстарының сыртындағы өрнектерді салдырту;

4) музейден алғашқы адамдар ойлап тапқан бірнеше құрылғылардың қазіргі күнге дейінгі түрлерін көрсету сияқты тапсырмалар беруге болады.

Археологиялық үйірмелердің көбі өзіндік зерттеулер, кейбіреулері тек археология жайлы сырттай түсінік ғана жасайды. Мұны түзету уақыты жеткен сияқты [12].

6-тақырып. Тарихи өлкетануды оқытуда этнография және этнология ғылымдарының орны

Жоспар

1. Өлкетанудың этнографиядағы рөлі.
2. Этнографиялық дереккөздердің жиынтығы.
3. Этнография және этнология деректердің ерекшеліктері.

• *Өлкетанудың этнографиядағы рөлі.* Этнография тарих ғылымы сияқты халықтардың мәдени және тұрмыстық ерекшеліктерін, олардың шаруашылық-мәдени түрлерін, өмір сүру жүйелерін, этногенезі мен этникалық тарихының мәселелерін, халықтардың мәдени-тарихи өзара қарым-қатынастары мен орналасуын зерттейді.

Этнография термині грек сөздерінен «этнос» – ел, халық және «графо» – жазамын немесе «логос» – зерттеймін, яғни халықты сипаттау, халықтану болып табылады.

Этнографиялық зерттеудің негізгі әдістемесі – әлем халықтарының тұрмысы мен өмірін тікелей бақылау, олардың қоныстануы, тарихи-мәдени қарым-қатынасын зерттеу. Соңғы онжылдықта этнография термині, ғылым саласы ретінде этнология терминімен алмасты. Көптеген

шетелдерде этнография (этнология) жалпы адамзатты танып-білетін – антропология саласының бірі ретінде қарастырылады.

Этнография ғылым саласы ретінде ХІХ ғ. ортасында Еуропа мен Америка елдерінде қалыптасты, осыған дейін тарихи зерттеулердің бір саласы ретінде қолданыста болды. Оның негізгі себептерінің бірі Ұлыбритания империясының құрамына енген жүздеген елдерді басқару қажеттілігі еді. Аталмыш ғылымның негізін салған А., Бастиан, И. Баховен, Эд.Тэйлор, Л.Г. Морган, Дж. Леббок сияқты ғалымдар көбінесе, ағылшын империясы құрамындағы өркениеттік даму дәрежесі төмен тайпалардың әдет-ғұрыптары, материалдық мәдениеті мен руханиятын, басқа да ерекшеліктерін зерттеумен айналысты.

Этнографияның бұл саласын ғылымда «этнология» деп атайды. ХІХ ғасырдың 30-40-жылдарында Еуропа және Америкада алғашқы этнологиялық қоғамдар қалыптасты. 1839 жылы «Париж этнологиялық қоғамы», 1842 жылы «Америка этнологиялық қоғамы» құрылды.

XVII–XVIII ғасырларда «белгісіз халықтардың» өмірін зерттеу мақсатында бірнеше экспедициялар жаракталды. Олар өз зерттеулерінде Ресейдің көршілес елдерін зерттеумен шұғылданды. Ғылым Академиясының экспедициясы Сібір, Орал, Орта Азия және басқа да аудандарды зерттеумен айналысты. Кейде этнографиялық алғашқы ғылыми еңбектерде жарыққа шығып жатты. Солардың бір бөлігі Қазақстанға арналды. Міне, нақты осы кезеңде қазақ халқының дәстүрлері, салттары жайында алғашқы жазбалар пайда болды. Олар өлкенің тарихи, табиғи ерекшелігін сипаттады.

Этнографиялық өлкетанудың объектісі ретінде мәдени өміріндегі тұрмыстық ерекшеліктер, олардың шығу тектері, өзгерістер ескеріледі. Ертедегі адамдардың мекенжайлары, тұрақтары, қорым, зираттары, қоныстардың орындары, олардың сыртқы құрылымдары тұрғын үйдің ішкі ерекшеліктері, әртүрлі қоныстар зерттелінеді. Ғылымның бұл бағытын «этноархеология» деп атайды.

Этнографиялық бақылаулардың негізгі міндеті өткен кезеңнің оқиғаларын өзгертпей баяндау, сонымен қатар қандай жаңа өзгерістер келді соны айту. Халықтың тұрмыс-тіршілігі этнографиялық зерттеудің басты объектісі болып табылады.

Этнографияның басқа тарихи пәндермен, әсіресе археологиямен, антропологиямен, мәдениеттанумен, географиямен, архитектурамен және этнолингвистикамен байланысады. Бұдан басқа ол жазбаша және графикалық құжаттарды, заттық және тұрмыстық материалдарды пайдаланады. Ал осының өзі этнографияны басқа тарихи ғылымдардан ерекшелейді.

Этнография түрлі әлем халықтарының, нақты елдің, аймақ пен

облыстардың ортасында тұрмыстық және мәдени үдерістерді зерттеумен айналысады. Тұрмыс деп жеке және қоғамдық өмірдің үйреншікті, қалыптасқан, дәстүрлі формаларын атайды. Бұл тұрмыс формалары барлық этностарда ортақ, сондай-ақ айырмашылықтары да болады.

Этнос мәдениеті деп бір этносқа қатысты барлық мәдени жетістіктер жиынтығын атайды.

Мәдениеттің: өндірістік, өмірді қамтамасыз ететін, әлеуметтік нормативті және танымдық сияқты төрт жүйесін атауға болады. Мәдениеттің өндірістік жүйесі деп қолданудың өндірісі шектелген көлемде материалдық керек-жарақтар, еңбек құралдардың өндірілуін атайды. Өмірді қамтамасыз ететін жүйеге тікелей өмірі мен қызметін қолдауға бағытталған механизмдер мен құралдар жиынтығы жатады. Сондықтан да онымен байланысты кешендерді, мысалы, баспанасы мен елді мекендерін, тағамдары мен ыдыстарын, киімдері мен әшекей бұйымдарын жүйенің құрамды бөліктері ретінде қарастыруға болады.

Мәдениеттің әлеуметтік нормативті жүйесіне әдет-ғұрып, рәсімдер, діни институттардың едәуір бөлігі, түрлі әлеуметтік құрылымдар жатады. Мәдениеттің танымдық жүйесіне білім мен тәжірибенің ғылыми және эмпирикалық жиынтығы, сондай-ақ сезім жолымен жүзеге асатын таным саласы да қатысты.

Этнография өлке тарихы мен мәдениет генезисін оқып-түсінуге көмектеседі. Мысалы, Қазақстан аумағында мал шаруашылығы шаруашылықтың жетекші саласы ретінде қола дәуірінде орныққаны белгілі. Алдыңғы андронов кезінде-ақ отырықшы тайпалардың кешенді шаруашылығы, үй жанында мал өсіру, кетпенді егіншілік, аң және балық аулау пайда болған. Алғашқы кездерде бұл бірыңғай өндіруші шаруашылық болды, онда мал шаруашылығы мен егіншілік әлі де дербес өндіріс салалары ретінде бөлінбеген еді. Б. з. б. II мыңжылдықтың ортасына қарай көрініс өзгерді: шаруашылықта, археологиялық деректердің көрсетіп отырғанындай, алыс жерлерге көшуге және қыстығүні тебітінгілі жайылымға бейімделген қой мен жылқы сияқты жануарлардың үлес салмағы күрт өседі.

Тұрғындардың көшіп-қонуы артып, далалық жайылымдың алқаптарды игеру үдерісі жүріп жатты. Мал шаруашылығының жеделдете дамуы барысында ежелгі тұрғындар арасынан шаруашылықтың осы саласымен айналысатын бақташы тайпалар бөлініп шықты.

Қазақстан аумағында б. з. б. II мыңжылдықтың орта шенінде болған тұңғыш ірі қоғамдық еңбек бөлінісі шаруашылық қызметінің жаңа түрі – көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығының біржола қалыптасуы үшін қажетті алғышарттар жасады.

Б. з. б. I мыңжылдықтың бас кезінде-ақ Қазақстанның далаларында,

шөлейт және таулы аудандарда жартылай көшпелі және көшпелі мал шаруашылығы негізгі, ал содан соң үстем шаруашылық түріне айналады. Мұндай өзгерістер бірқатар себептерге байланысты еді, ал олардың ішіндегі ең бастысы бір-бірімен аса тығыз байланысты табиғи-географиялық және әлеуметтік-экономикалық факторлар болатын.

Б. з. б. II мыңжылдықтың аяғы мен I мыңжылдықтың басында, басқа далалық аудандардағы сияқты, Қазақстанда да климат өзгеріп, ол барған сайын қуаңсарта берді. Табиғи су көздері кеміді, оның өзі үлкенді-кішілі өзендердің жайылмаларында егіншіліктің өрістеуін тежеді, ал кейбір аудандарда оны күрт қысқартты.

Уақыт өткен сайын малшылық-егіншілік тайпалары ішінде үздіксіз көбейе түскен халық пен өндіргіш күштердің осы халықты күнкөріс құралдарымен қамтамасыз ете алмайтын үйлесімсіз төмен деңгейі арасында сәйкессіздік пісіп-жетіле бастады. Ежелгі тайпалар өз өндірісін тез жетілдіре алмады да, орын алған жағдайдан шығудың жолы бір ғана нәрсе – жер аумағын кеңейту деп білді.

Қазақстанның суы аз жерлердегі суармалы егіншілікті дамытуға мүмкіндік бермеген далалық аудандары халқының көпшілігі үшін алғашқы экономиканың халық саны артуының өндіргіш күштеріне қысымын жоятын бірден-бір бағыты мал шаруашылығының көшпелі және жартылай көшпелі түрлеріне ауысу болды. Орасан зор жайылымдық алқаптары жағдайында мұндай шаруашылық бағыты мүмкін әрі тиімді болған еді.

Тайпаларының өмірінде экономикалық ірі прогресс, алғашқы қоғамның өндіргіш күштері дамуына ілгері басқан кадам болды. Адам еңбегі неғұрлым өнімді бола түсті, өйткені шаруашылықтың мамандандырылуы мал, сондай-ақ ет, сүт, тері, жүн және т.б. түрінде артық өнім өндіруге кең мүмкіндіктер ашып берді [13].

• *Этнографиялық дереккөздердің жиынтығы.* Этнографиялық дереккөздер түрлері: мәдениеттің материалдық заттары – артефактілер; аңыз-әңгімелер немесе мемораттар; классикалық жазбаша нарративті дереккөздер.

Этнографтардың негізгі зерттеу дерек-көздері – далалық экспедициялық материалдар. Далалық бақылаулар түрлері біршама алуан түрлі. Дала күнделігі, әңгімелер жазбасы, қарындашпен салынған бейнелеу суреттері, фотосуреттер, таспалық жазбалар, киносьемкалар және т.с.с. барлығы далалық этнография жұмыстарын жүргізуге өте қажет. Зат ескерткіштерін: дәстүрлі ұлттық киімдерді, әшекей бұйымдарды, түрлі үй ыдыстарын жинау. Тарихи-өлкетану және этнографиялық музейлерге тапсыруды талап етеді.

Этнографтың далалық жұмысында екі басты әдіс бар:

жылжымайтын және экспедициялық.

Жылжымайтын әдіс – бұл зерттеушінің өзінің тұрғылықты жерінде немесе ұзақ уақыт бойы бір жерде бақылау жұмысы.

Екінші әдіс – зерттеу жұмыстары кезінде бір жерде немесе түрлі пункттерде аз уақыттан болып орын ауыстырып тұруы.

Этнографтардың киімді дайындау әдістері, үй құрылыстары, этностардың материалдық және рухани мәдениеті объектілерінің терминологиясы мен этимологиясы бойынша мәліметтер жинау өте маңызды болып табылады.

Қазіргі заманғы этнографиялық зерттеулердің негізгі әдістері біршама жетіліп келеді. Қазіргіні бұрынғымен салыстыру, содан қорытынды жасау тарихи өлкетану үшін қажет.

Елді мекендерді зерттеу тарихи өлкетану мен этнографияның маңызды міндеті болып табылады. Республикалық немесе облыстық мұрағаттардың, республикалық немесе облыстық, аудандық музейлердің материалдары негізінде нақты объекті жоспарын қолдану өте маңызды. Ауылдардың, кенттердің құрылуы мен дамуын, жоспарын талдау керек.

Елді мекендердің үш негізгі түрі: 1) ұялы; 2) шеңберлі; 3) сызықты. Ұялы ауылдар жекелеген ұсақ ауылдар тобы тәрізді. Бастапқы шағын ұядан біраз халқы бар, аумағы үлкен ірі ауылға дейін өседі. Ұялы ауылдар түйдек ауылдардың бірі түрі іспетті.

Бұлардың эволюциясы шеңберлі ауылдардың мұрағаттарында көне тас ғасырынан бастап, XX ғ. басына дейін жалғасады. Бұндай ауылдардың қандай да орталықтың айналасында пайда болуы: көлдердің, қамалдардың, сауда алаңдарының және т.с.с.

Көне дәуірден бастап, неолит пен энеолиттен бастап, шеңберлі тұрақтардың болуы. Көл айналасында орналасқан ауылдардың шеңберлі жоспарының айқын көрінісі.

Ежелгі шеңберлі жоспардан уақыт өте келе радикалды жоспар пайда болған. Шеңберлі жоспардың бірқатар түрлері, оның ішінде жаңа дәуірге қатысты радикалды жоспарлар бар.

Әсіресе, жазбаша дерек-көздердің көрсеткіштерімен салыстыру ауылдағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды сипаттау үшін өте құнды материал береді.

XX ғ. сызықты тәртіп жоспарымен орналасқан ауылдардың кеңінен орын алуы. Жоғарғы жағалауда орналасқан, сызықты жоспармен салынған ауылдар отырықшы егін шаруашылығының дамуымен байланысты. Сызықты елді мекендердің жанында бақшалары бар үй-жайлар, ал ара-тұра жайылымдар жиі кездеседі.

Туыскандықтарымен байланысқан бірнеше отбасылардың бір ауылға бірігуі. Туыскандардың жақын көрші ауылдарға орналасуы кездеседі. Киіз

үйлердің қатар немесе жартылай шеңберлі, түзу сызықпен немесе доға тәрізді оңтүстікке қарай орналасуы қазақ ауылына тән.

Ауылдардың өлшемдерінің өзгеруіне Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуінің ықпалы, өндірістік ауылдардың дамуы, жайылымдардың қолданылуы, ыңғайлы орналасу деңгейі әр-түрлі. Ауылдар өлшемінің жайылым өлшемдеріне тәуелділігі тағы байқалады.

Өзендер жағасындағы, шөбі шүйгін жайылымдарда жағдайы орта малшыларға тән ауылдардың іріленуі; жағдайы жақсы шаруашылықтарға арналған далалы, таулы аймақтарда ауылдардың азаюы орын алып келеді. Қысқы қыстақтардағы бір қоныста шағын шаруашылықтар санының бірігуі, жазғы жайлауларға бірнеше қысқы ауылдардың көшуі, әлеуметтік құрамы бойынша ауылдардың бөлініп, жіктелуі, міне, осының бәрі тарихи өлкетану үшін өте қызықты болып табылады.

Жоғарыда көрсетілген ауылдар түрлері жергілікті көшпенді казактарды қоса, халықтардың түрлі сатыдағы өмірлері туралы мұрағат дереккөздерінің көрсеткіштерін толықтыратын көрнекі құрал саналады.

Аталған этнографиялық дереккөздерінің ерекше мәні әртүрлі тарихи дәуірлерде (ежелгі, орта ғасыр және жаңа дәуір) ауылдарды әлеуметтік-экономикалық сипаттаудың негізі болып келеді. Жоспарларда тек қана ауылдың сыртқы түрі ғана емес, сонымен қатар халықтың өмірі мен тұрмысы да бейнеленеді. Кейде жоспарлардың чертеждері арқылы түрлі тарихи кезеңдерден өткен ауыл тарихын бақылауға болатынын ескеру қажет.

Қазақ киіз үйі түрік киіз үйлерінің түрлері: жартылай сфералық доғалы (Ш.Ш. Уәлиханов бойынша сфериодалды), Р.Карутц бойынша доға тәрізді, Н.Н.Харузин бойынша шеңбер тәрізді.

Киіз үйдің ағаш қаңқасының құрамы: 1) кереге – жылжымалы тор тәрізді негізі; 2) уық – күмбезді сырғауылдар; 3) шаңырақ – шеңберлі күмбез; 4) есік (сықырлауық), кереге мен уыққа арналған сырғауылдар саны, шаңырақтың бекітілетін ағаштарының тоғындары мен орналасуы, киіз үйдің есігінің бағанасы мен екі жаққа ашылатын қақпашалары, киізден жасалатын есік, 6, 8, 10, 12 канатты киіз үйлер; Киізбен қапталатын киіз үйлер: 1) туырлық – киіз үйдің негізгі жабындысы; 2) үзек – киіз үй күмбезінің жабындысы; 3) түндік – шаңырақтың жабындысы, бекітілетін баулары, белбеулер, басқұрлары, киіз үйдің бекітілуі, киіз үйдің ішкі жинақылығы таңғалдырады.

XIX–XX ғасырлар басындағы қазақтардың ауыспалы тұрақты үйлері пайда болады. Көшпенді халықтар арасында тұрақты үйлердің пайда болу себептері отаршыл саясаттың күшеюімен байланысты.

Қыстақтарда тұрақты үйлер салынуының жаппай құрылысы, экономикалық және табиғи жағдайлардан туындаған және этникалық

көршілеріне байланысты тұрғылықты үйлерді салудағы ерекшеліктер (құрылыс техникаларында, жылыту жүйесінде, шарбақтың жоспарында және т.с.с.) байқалады. Конус тәрізді шатыры бар шеңберлі немесе шаршылы жоспармен салынған үйлер тұрақты үйлердің көне түрлерінің бірі. Жалпақ немесе екі жақты шатыры бар, тік төртбұрышты үйлер жер үй түрі болып көрсетіледі. Олардың конструктивті ерекшеліктері: тоқылған, шымды, камыстан, тастан, бөренеден жасалған. Құрылыс материалдарын таңдауда географиялық, әлеуметтік және шаруашылық факторлар әсер еткен [14].

7-тақырып Тарихи өлкетанудағы жазба деректердің және ауыз әдебиетінің рөлі.

Жоспар

1. Тарихи өлкетанудағы жазба деректердің және ауыз әдебиетінің рөлі.
2. Туристік-өлкетану жұмысындағы өсімдік және жануар дүниесін қорғау мәселелері.
3. Халық ауыз әдебиетіндегі өлкетанулық материалдар.
4. Тарихи-топонимикалық аңыздар.

Туристік-өлкетану жұмысындағы өсімдік және жануар дүниесін қорғау мәселелері. Табиғатты қорғау ісінің түйінді түсініктері Қазақстанның қорғалатын территорияларына сипаттама Өсімдік дүниесі Жануар дүниесі Қызыл Кітап, оған кіргізілген өсімдіктер мен жануарлар Жануар және өсімдік әлемін қорғауын қарастырудан бұрын осы саланың түйінді терминдеріне тоқталып кеткен жөн. Ең бастасыареал деген түсінік, жануар, өсімдік әлемі. Ареал деп жануардың не болмаса өсімдіктің бір түрі таралған жерді, аймақты атайды Өсімдік дүниесі ол өсімдік жамылғысы, жер бетінің, немесе бір регионның фитопенозының жиынтығы.

Өсімдік тек қана түрлілік құрамымен ғана емес, санымен, түрлі тірі ақзалардың формаларының ұйқасымен, олардың динамикасымен және кеңістік құрамымен сипатталады. Жануар әлемі ол тарихи құрылған жануарлардың бір немесе бір неше, Туристік-өлкетану саласының жұмысшылары табиғатты қорғаудағы келесі екі аспектіге көңіл аудару керек:.

Біріншісі – гидтерге және туристерге ұйымдастырушы мекеме мен (фирма мен)жорық немесе саяхат кезінде табиғатты қорғаудың негізгі ережелері жайлы ақпарат беру.

Екінші аспект – туристік мекемелерінің табиғатты қорғау жұмысының материалдық базасы (маршрутты белгілеу және жабдықтау, бивактар үшін, табиғатқа кедергі жасамайтын құрал жабдықтардың жаңа түрлерін пайдалану) Жорық кезінде ботаникалық бақылауларды көбінде шипалы, жабайы және декоративті шөптерді анықтауға пайдаланады.

Зоологиялық бақылаулар туристер үшін екі мәселеге бөлінеді: танымдық (номенклатура жайлы және жануарлардың ареалдары туралы ақпарат) сақтау (маршрутты қауыпсыз өту жайлы ақпарат) Өлкетанулық ақпаратты жүйелеу үшін фенологиялық бақылаулар жәйлі ақпарат қажет.

Геоботаникалық зерттеулер Геоботаника туристердің қызығушылығын тудырады. Өсімдіктердің біртектілігі географиялық ортаның біртектілігінің көрсеткіші болып табылады, бір типтің екінші типке ауысуы климаттың, тау жыныстарының және табиғи ортадағы өзге өзгерістерге әкеледі.

Сондықтан да өсімдіктердің біртектілігі аумақты аудандастырудың бір белгісі болмақ. Өсімдіктерді жазып қана қоймай, гербарий құрастыру қажет. Гербарий үшін жақсы дамыған жапырағы, гүлі және жемісі бар, бұзылмаған өсімдікті таңдаған жөн. Жаңбыры күні немесе таңертенгісін, шық кеппей тұрмай жинауға болмайды. Өсімдікті тамырымен қазып алып, оны қағаздың арасына ботаникалық папкаға немесе торға салады, папканы тығыз қылып байлайды, үлкен өсімдікті екіге бүктейді, жапырақ пен гүлді майыспайтындай қылып түзейді. Қылқан жапырақты ағаштардан міндетті түрде жаңғақ қоса алынады. Қылқан жапырақ кепкен кезде, шашылып қалмау үшін қылқанды ыстық құмда кептіреді. Жуан және бұлшықты жапырақ пен бұтаны кептірген қиынырақ. Оны ыстық суға пісіріп немесе спиртке аз уақытқа салып, содан кейін қағаз кулекке салып, оны ыстық құммен көму керек. Егер өсімдік кепкен болса, ол ұшынан ұстап тұрған бұта тік тұрып, майыспайды.

Жапсырмада реттік нөмері, өсімдік атауы, толық мекен-жайы мен өскен ортасы, кім және қашан жұлып алғаны көрсетіледі. Егер өсімдіктің ғылыми атауы белгіссіз болса, уақытша жергілікті атауын қолдануға болады. Сирек кездесетін және құрып бара жатқан өсімдіктерді жинауға рұқсат етілмейді, сондықтан да жорық немесе экспедиция алдында ҚР Қызыл кітабымен танысып алу керек. Турист-ботаниктің құрал-жабдығы: өсімдікті кептіру үшін пресс, күрекше, үлкен бақшалық пышак, тысы бар кішкентай күрекше, өсімдікті сақтау үшін фанералық таяқша, газет қағазы, қойын дәптер, жапсырма үшін дәптер, түрлі-түсті қарандаштар, өсімдікті анықтауыш.

Зоологиялық және фенологиялық зерттеулер Зоология мен энтомологияны сүюшілер саяхат кезінде жануарлар туралы мәліметті

және коллекцияны жинай отырып, елдің зоологиялық байлығын зерттеуге көмек тигізбек. Шыбын-шіркей, құстарды және сүтқоректілерді бақылау оңайырақ. Бақылауларды жүйелі түрде жүргізу керек: мерзімі мен жиналған орны, ауа-райы, бақыланатын объектінің атауы, оның орын тепкен жері, объектінің мінез-құлқы. Объектінің міндетті түрде жапсырмасы болуы керек. Оған күнделіктегі уақытты, объектінің жиналған орны, жинаған адамның аты-жөні жазылу керек.

Турист-зоолог пен энтомологтың құрал-жабдығы: жердегі және судағы шыбын-шіркейді аулау үшін әртүрлі ебелектер, морилкалар, эфир, спирт, формалин, қорапшалар, мақта, скальпель, буланған қайшылар, пинцет, жіптер, инелер, газет қағазы, аузы мықты жабылатын ыдыс-аяқтар.

Фенология – табиғаттың маусымдық даму заңдылықтары туралы ілімдер жиынтығы. Фенологиялық әдістің негізі көпжылдық бақылаулардың қайталануымен анықталады. Өлкетануды сүйошілер визуалды бақылайды. Бақылауларды дара экземплярға емес, популяцияға жүргізген жөн. Бақылауларды жыл мезгілдеріне байланысты, 2-3 күнде бір реттен кем емес жүргізген жөн.

Өсімдіктерді бақылау. Осы аймақта жиі кездесетін өсімдіктерді таңдаған жөн. Көктем мен жазда келесідей құбылыстар бақыланады: - ағаштардағы сөлдің қозғалысын; - бүршік атыуын; - бүршіктің жарылуы – жапырақ ұштарының пайда болуын; - алғашқы жапырақтардың ашылуын; - гүлденудің басталуын; - гүлденудің аяқталуын; - бастапқы тұқымдануын; - жаппай тұқымдануын; - жапырақтардың түске боялуын; - жапырақтардың түсе бастауын; - жапырақтың толығымен түсінен айырылуын; - қоңыр күздің аяқталуын.

Жануарларды бақылау. Тозаңдандырушы, бал тасушы, ауыл шаруашылық өсімдіктерге зиян келтіретін шыбын-шіркейді бақылаудың практикалық маңызы зор.

Келесі құбылыстарды белгілеген жөн: - ірі түрлердің (имаго) алғашқы және жаппай пайда болуын; - жұмыртқа сала бастауын; - дернәсілдердің пайда болуын; - дернәсілдің көбелекке айнала басталуын. Құстарды бақылау үшін арнайы желі таңдалады.

Құстардың белсенді кезі таңертеңгі уақытта бақылаған жөн: - құстардың келу (ұшып өту) уақытын анықтау; жаппай ұшып өту уақытын анықтау; - құстардың ұшып кету уақытын; құстардың жаппай ұшып кету уақытын белгілеу.

●*Халық ауыз әдебиетіндегі өлкетанулық материалдар.* Жырау поэзиясы XVI–XVIII ғасырлардағы хандықтың негізгі ойшылдары, хан қызметкерлері мен кеңесшілері, тайпаның әскер-басшылары ретінде қарастырылған. Далалық ауыз әдебиетінің көрнекті тұлғалары – Шалкиіз

Тленшіұлы (1465–1560), Доспамбет жырау (1490–1523), Жиёмбет жырау (XVII ғ.), Марғаска (XVII ғ.), Ахтамберді (1675–1768), Тәттіқара (1705–1780), Умбетай (1697–1786), Бұхар жырау Қалқаманұлы (1698–1778).

Есім, Тәуке, Тұрсын, Абылай хандар, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Сырым билер жайлы, Бөгембай, Есет, Қабанбай, Қарасай т.б. батырлар және т.б. тарихи-эпикалық, тарихи-батырлық мазмұндағы шығармалар өлке тарихы бойынша таптырмас құнды деректер. Поэзияда «Ұлы жұт» кезеңдегі Қазақстанның сол немесе өзге де аймақтарындағы оқиғалар жақсы суреттелген: («Ақтабан шұбырынды») «Қаратаудың басынан көш келеді», «Күншығыстан ызғарлы жел келеді» әндерінің мазмұны осыған сәйкес келеді.

Тарихи-топонимикалық аңыздар. «Ыстық көл туралы аңыз», «Қорқыт туралы аңыз», «Оқжетпес», «Атасу», «Тоқпанның балалары», т.б. атты зерттеулерде өте көне кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғаға қатысты белгілі бір жердің тау, көл, су, т.б. тарихы келтірілген.

Қазіргі кезеңдегі қоғамдық пікірде тарихи ес мәселесіне айрықша көңіл беріліп, жиі назар аударуда. Тарихи зерденің елеулі бір саласы ретінде танылған адамзат баласының тербеліп өскен төл бесігі – жер Ананың географиялық елді мекен атауларына дейін қоғамдық пікірде қайта ерекшеленіп, сын көзбен қаралып, жаңаша мән-мағына берілуде.

Атамекен жеріміздегі топонимикалық атаулардың шығар көзі – ғасырлар бойы фольклор мен эпостық, тарихи жыр-дастандар арқылы тарих кешінде жиі алмасқан ұрпақтар сахнасында сақталып, жалғастық дәстүр негізінде тұрақтанып қорланатын тарихи естің жиынтығы іспеттес. Түркі халқының тарих сахнасына шығып, мемлекет құрған кезеңі, Түркі қағанаты дәуіріндегі елді мекен, жер-су атаулары тікелей сол халықтың ана тілінде жасалып, сап алтындай қоспасыз таза сақталған түрін тасқа мәңгілікке қашалып жазылған Орхон-Енисей жазба ескерткіштері талассыз айғақтап отыр [15].

8-тақырып. Тарихи өлкетанудағы демографиялық деректердің маңызы.

Жоспар

1. Тарихи өлкетанудағы демографиялық деректердің маңызы.
2. Тарихи-демографиялық деректердің ерекшеліктері.
3. Жалпы халық санағы материалдарын және басқа да қазіргі заманғы демографиялық дереккөздерді пайдалану.

● *Тарихи-демографиялық деректердің ерекшеліктері.* XVII ғ. аяғы – XVIII ғ. басында ежелгі, орта ғасырлардағы және жаңа заман кезеңіндегі халық санының арақатынасына катысты туындаған дауға байланысты демографиялық деректерге сүйену қажет. Бұл мәселе XIX ғ. соңында, әсіресе, XX ғасырда яғни демографиялық зерттеулер жүйелі сипат алған кезде жан-жақты зерттеле бастады. Оның ең алғаш негізін К.Ю. Белох, Ә. Левассер, З. Дошинская және тағы басқа ғалымдар қалаған. Бұл қалыптасу үдерісі бүгінгі күнге дейін жалғасуда. XX ғасырдың I-жартысында халықтардың орналасу тарихы бойынша мәліметтер жинау үдерісі жүрді, олар ең бастысы нақты зерттеулерде талданды. Бұл мәселені жан-жақты зерттеген ғылыми еңбектер XX ғасырдың ортасында жарық көре бастады.

Т. Холлингсворт демографиялық деректердің келесі түрлерін көрсетті:

1) халық санағы басты ерекшелігі олардың есімі мен жасына қарай құрылған болса;

2) өлім туралы бюллетендер;

3) шіркеу құжаттары;

4) салық құжаттары;

5) әскери құжаттар;

6) иеліктер тізімі;

7) генеалогиялық құжаттар;

8) өсиетнама;

9) некеге тұру келісімшарттары;

10) куәгерлердің куәліктері (растаулары);

11) ұзақ уақыт аралығындағы бағалар;

12) қала саны мен көлемдері;

13) археологиялық қалдықтар;

14) ауыл шаруашылығын жүргізу әдістері;

15) әкімшіліктік және шіркеулік география;

16) жаңа жерлерді отарлау;

17) бейіт мәліметтері.

Құрамында Қазақстан болған, революцияға дейінгі Ресей

империясының тарихында деректердің 4 негізгі тобы ерекше мәнге ие:

- 1) алым-салық төлейтін халықты тексеру мәліметтері;
- 2) шіркеу есебінің материалдары;
- 3) әкімшіліктік-полицейлік есептер материалдары;
- 4) 1897 жылғы жалпыға ортақ санақ жүйесінің материалдары. Осы және өзге де тарихи-демографиялық деректердің теориялық-деректанулық мәнін түсіну осы ғылыми пәннің даму міндеттерінің біріне айналуға айналуға.

Тарихи өлкетанудағы демографиялық деректерге анағұрлым кең мағынада халықтар мен демографиялық үдерістерге қатысты сандық мәліметтерден тұратын баспа басылымдары жатады. Олар репрезентативтілігінің деңгейі, этникалық тиістілігі, мәліметтердің сипаты, уақыты, ақпаратты жинау тәсілдері, басылым түрі жағынан ерекшелінеді. Онымен қоса, мұндай деректер толықтық деңгейімен мәліметтерінің шынайылығы тұрғысынан алғашқы және екінші дәрежелі деректер болып бөлінеді.

Басты деректерге жиналған статистикалық материалдарды өңдеу және салыстырудың тікелей қорытындылары мен соның негізінде құрылған есеп көрсеткіштері жатады. Екінші дәрежелі деректердің негізін басты деректер бойынша алынған бағалар мен барлық есептеулердің нәтижелерін құрайды. Сонымен қатар құрамында тікелей сандық мәліметтері жоқ басқа да деректермен – құжаттық, әдеби, мерзімді т.б.-мен толықтырылуы мүмкін.

Аталған ақпарат түрлері ашық, жарияланған немесе құпияланған, жалпыға ортақ ие және бірегей болып кездесуі мүмкін, жасырын ақпараттардың негізгі бөлігі басты орынды алып отырған массалық деректердің (басты немесе құрастырмалық) құрамында болады. Демографиялық деректер әлеуметтік ақпараттарды жазып алу формасы бойынша түріне (заттық, жазба, бейнелеу, фондық), кезеңіне (ежелгі, орта ғасыр, жаңа және қазіргі заман) қарай жіктеледі. Сөйтіп ежелгі дәуірдің демографиялық тарихы үшін деректердің негізгі ақпараттың базасын жазба, палеоантропологиялық, археологиялық, этноархеологиялық және т.б деректер құрайды.

Демографиядағы қойылған мәселелерді шешу барысында, кез келген басқа да ғылымдарда сенімді, арнайы әдістер қолданылады. Олардың көмегімен зерттеп отырған объекті жайлы керекті ақпарат алып, оны өңдеп, талдауға болады. Оларға зерттеудің жалпы тарихи әдістері, атап айтқанда тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістері жатады. Міне, сонымен қатар бірқатар ерекше әдістерді – синхронды (бір мезетті) және диахронды (түрлі-мезетті) талдаулар, тиісті демографиялық әдістер – қогоротты,

бойлық және көлденеңдік талдаулар, демографиялық коэффициенттерді стандарттау, когортты-өспелі-мерзімдік, мультидәрежелі, демографиялық кестелік, статистикалық - көп өлшемді талдаулар, математикалық, картографиялық, территориялы-коррекциялық, ретроспективті, графиктік (сызбалық, кестелік) және т. б. әдістер пайдаланылады.

Келешекте, тарихи-демографиялық зерттеулерде ғана өңделетін бай қоры бар мұрағат мәліметтерін кең түрінде жинау арқылы анықталған материалдарды терең меңгеру өлкетану зерттеулерін тиімді жүргізу үшін қажет.

●*Жалпы халық санағы материалдарын және басқа да қазіргі заманғы демографиялық дереккөздерді пайдалану.*

Тарихи өлкетану үшін халық санағы материалдарының едәуір маңызы бар. Олардың ішінде белгілі бір сауалнамалар параметрі бойынша елдің барлық санын қамтитын халық санағының статистикалық материалдары маңызды болып табылады, олар өзінің дұрыстығымен ерекшелінеді. Мысалы, XV ғ. мен XIX ғ. бірінші жартысындағы қазақ халқының этнодемографиялық жағдайын шамамен, кездескен қиыншылықтары мен мәселелері арқылы ғана анықтай алатын болсақ, ал Қазақстан халқының санды және сапалы құрамы туралы статистикалық мәліметтерді 1897, 1926, 1937, 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009 жылдардағы жалпы халық санақтарының материалдарынан табуға болады.

Бұл материалдар арқылы тағы да XIX ғ. соңы мен XXI ғ. басындағы Қазақстан аумағындағы этнодемографиялық үдерістердің өсуін бақылауға болады. Мұнда ең алдымен, біз республиканың халықтарын этникалық құрамы бойынша орналасуын қарастырамыз. Мысалы, қазақ (Батыс, Оңтүстік Қазақстан, Жетісу), орыс, украин және неміс (Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстан) этностары басым аймақтар, саны жағынан басым болып келетін этностардың орналасу ерекшеліктері, ауылдағы және қаладағы орналасу, халықтың орналасуы мен жылжуына урбанизация мен ауыспалы нарықтық қатынастардың әсері, миграциялық үрдістердің спецификасы, келу және кету аудандары бойынша мемлекетаралық, облысаралық миграция, олардың этникалық құрамы, міне, осы демографиялық мәселелер тарихи өлкетану үшін өте маңызды болып келеді.

Халық санағы кезінде өкілетті мемлекет органдары халықтың өндірісі мен табиғи қозғалысы туралы (туылу, қайтыс болу), отбасылық-некелік қарым-қатынастар туралы, некеге отыру және ажырасуды қоса, сонымен қатар облыс, аймақ, елдер масштабында миграциялық үдерістер туралы арнайы мәліметтер жинаумен айналысады. Ағымдағы статистика мәліметтерін тексеру жұмыстары олардың жеткілікті түрде толық

нақтылығын көрсетеді.

Халықты зерттеудің статистикалық материалдары да халық туралы мәліметтердің құнды дереккөзі болып табылады. Бұл жерде арнайы бағдарлама бойынша республиканың тұрғындарын, олардың құрамы әлеуметтік және этнодемографиялық үрдістерді немесе қоғамдық пікірлерді нақты зерттеу үшін мәліметтерді жинақтау жүзеге асырылады.

Көбінесе, мұндай мәліметтерді алу халық санағы кезінде үлкен қиыншылықтармен орындалады. Сондықтан да олар бір рет, бір мезгілде уақытымен қайталанып отырады, сонымен қатар тақырыбы жағынан әртүрлі болады. Мақсаты мен міндеттеріне байланысты олардың масштабтары да бірнеше жүзден он мыңдаған респонденттерге дейін әртүрлі болып келеді.

Халықтың демографиялық талдауы үшін монографияларда, жинақтарда, арнайы анықтамалықтарда немесе бюллетендерде кездесетін қосымша статистикалық материалдардың едәуір үлесі бар. Мысалы, олар бойынша республикадан тыс қазақтардың миграциясы туралы, таяу және алыс шетелдердегі қазақ диаспорасы жайлы, 1937-1939, 1939-1940, 1941-1945 жылдардағы күштеп қоныс аударылған халықтар туралы және олардың Қазақстан аумағында орналасуы туралы нақты және қосымша мәліметтерді табуға болады. Бұл республиканың белгілі бір аумағындағы халық санының өсуіне экологиялық, экономикалық және этносаяси факторларының ықпалын ашуға көмектеседі.

Оларды өңдеуде тарихи география, тарихи психология, тарихи социология, медик-биологиялық ғылымдар, этнография және т.б. аралас ғылымдардың бақылаулары мен қорытындыларын тарта білу қажет.

Осыған орай, тарихи демография демографиямен бірге халықтың дамуындағы тануды қамтамасыз етеді, өзінің өңделуі үшін арнайы білімнің, ең алдымен, тарих пен демография саласында білімнің болуын талап етеді [16].

9-тақырып. Қазақстанда өлкетану салаларының қалыптасуы және дамуы.

Жоспар

1. XVI– XVII ғасырлардағы тарихи-өлкетану мәліметтері.
2. XVIII ғ. соңы мен XIX ғ. екінші жартысындағы тарихи-өлкетану зерттеулерінің дамуы.
3. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы тарихи-өлкетану зерттеулерінің дамуы.
4. XX ғасырдың 20-жылдарындағы Қазақстандағы тарихи өлкетану.
5. 1930–1980 жылдардағы Қазақстандағы өлкетанудың дамуындағы ғылыми мекемелердің рөлі.
6. Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы тарихи өлкетану.

XV ғ. соңы мен XVI ғ. басындағы Қазақ хандығына келген орыстар мен еуропалық көпестердің, саяхатшылардың және ғалымдардың жазып қалдырған хаттамалары (1535 ж. Д.Рубин, 1516-1537 ж. С.Герберштейн, П.Н. Новокамский), XVI жартысындағы әдеби қайнар көздер (С.Мальцев, Б.Доможиров, А.Дженкинсон, В.Степанов және т.б.).

1594 жылы Құл-Мұхаммедтің Мәскеуге елшілік сапары болып табылады. Келешекте осы аумақты игеруде едәуір рөл атқарған Қазақ даласы мен Орта Азияның алғашқы чертеждерінің бірі (1599 ж.). К.Х. Жалаиридің «Джами ат-таварих» шығармасындағы Қазақ хандығы туралы тарихи-этнографиялық мағлұматтар (1602 ж.). Жазғы жайлаулар, қыстық қоныстар және т.б. туралы мәліметтер өте құнды.

XVII ғасырдағы мәліметтердің кейінгі жағдайы. Қазақ жері жайында баяндаулар, есептер, жазбалар, әңгімелер, тізімдер, чертеждер, маршруттар, карталар, сонымен қатар өзендер бойындағы көшпенді орналасқан жерлері, Қазақ даласынан өтетін керуен жолы туралы Мәскеу және Сібір мұрағаттарында сақталған аса бай ғылыми материалдар жиынтығы Қазақстанның тарихы, өлкетануы, этнографиясынан сыр шертеді. «Үлкен сызба кітабы» (1627 ж.).

Қазақстанның аумағы және көптеген географиялық пункттері Орал өзенінен Есіл мен Сарысу өзендеріне дейін, шығыс пен оңтүстік-шығыста Ұлытау, Қаратау тауларына дейін және оңтүстікте Ташкент қаласына дейін болған. С.Есімовтың «Сібір жазбаларындағы» қазақтардың көшпенділігі (1636 ж.). 1673 ж. Тобольскде жарық көрген, Сібірдің алғашқы орыс этнографиялық картасындағы «Қазақ ордасы» иелігі. Ф. Байковтың (1654-1658 ж.), Н. Перфильевтің (1959 ж.), С.Аблиннің (1668

ж.), және С.Пазухиндердің (1670-1672 ж.), Н.Г. Спафарий-Милеску (1675 ж.), В.И. Кобяковтың (1692 ж.), Ф.Скибин мен М. Трошихиннің (1695 ж.) дипломатиялық елшіліктерінің материалдары. С.У.Ремезовтың картасында қазақ даласы (1697-1699 ж.) тұңғыш рет сипатталған.

Орталық Қазақстанның өте құнды археологиялық ескерткіштеріне саяхатшылар ертеден-ақ назарын аударған болатын. Олар туралы өз еңбектерінде шығыс тарихшылары (араб, иран) X-XVI ғасырларды жазып кетті. Олар Ибн Фадлан, Әл-Бируни, Мұхаммед Хайдар және т.б. болды.

Орталық Қазақстанның бай археологиялық ескерткіштері туралы Тобольскіден Түркістанға дейін Солтүстік және Орталық Қазақстан далалары арқылы барған Петр біріншінің Тәукеге жіберген елшілері Ф.Скибин мен М.Гринин айтқан. Осы даланың оба қазыналары жайлы алғаш рет қоғам қайраткері Крижинович алғашқылардың бірі болып хабарлаған.

XVIII ғ. басындағы Қазақстан туралы мәліметтер толықтырылып терендетілді. Бірінші Петр кезеңдеріндегі Қазақ даласын табиғи-географиялық және тарихи-өлкетану жағынан зерттеу күшейе түседі. И.Д. Бухгольцтің (1714–1717 ж.), И.М. Лихаревтің (1717–1720 ж.), А. Бекович-Черкасскийдің, А.Н. Урусов пен Л.Я. Соймоновтың (1714–1726 ж.), И. Унковскийдің (1722–1723 ж.) және т.б. экспедициялары солтүстік-шығыс Қазақстанды зерттеу ісін бастайды.

Солардың негізінде Батыс, Солтүстік және Солтүстік-Шығыс Қазақстан карталары жасалды.

XVIII ғ. екінші жартысы мен XIX ғ. ортасында Ресейдің Ғылым Академиясының мекемесі Ресей империясының ұлттық шет аймақтарына Академиялық экспедицияларды ұйымдастыра бастайды. Орынбор экспедициясының, кейіннен И.К. Кириллов пен В.Н. Татишевтің басшылығымен Орынбор комиссиясы жұмыс істейді.

Геодезист А.Норовтың Кіші және Орта жүздердің жерлерін коса, қайта құрылған Орынбор аймағын картаға түсіруі 1737 жылы іске асырылады. XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл жерлерге көптеген зерттеушілер келеді. Осы аймақта екінші академиялық экспедицияның мүшелері, оның ішінде И.П. Фальк, Х.Барденес, И.Г. Георги, П.С. Паллас, П.И. Рычков және басқалар болды. Қазақстанды археологиялық зерттеулер жұмысын 1768-1774 жылдары екінші академиялық экспедициясын жалғастырды.

Қазақстанның географиясын зерттеуде Н.П. Рычковтың үлесі зор. Орталық Қазақстанның археологиясы туралы деректерге байланысты оның «Топография Оренбургская» атты еңбегінде аталып өтеді. 1771 жылы Торғай және Есіл өзендері бойында жасаған саяхат күнделігінде, Ұлытау және Атбасар аудандарының ескерткіштеріне сипаттама береді.

Қараторғай өзені бойындағы үлкен қорғандар оны таңғалдырады. Ол: «Ежелгі қарапайым халықтың молалары жай жермен көміліп, 15 құлашка дейінгі биіктікке көтерілген, ал ол үлкен моланы 135 кіші қорған қоршап жатыр», – деп жазады.

П.Н. Рычковтың Батыс Қазақстан туралы еңбектері (1712–1777 жж.): «Орынбор қаласының сипатталуы», «Орынбор топографиясы». XVIII ғ. соңғы ширегіндегі орыс адамдарының Қазақ даласына сапарлары жалғасын табады. Ф.С. Ефремовтың, Н.Г. Андреевтің еңбектері жарыққа шығады. XVII ғ. соңы мен XX ғ. басындағы тарихи-этнографиялық зерттеулер. Т.Бурнашевтің, Бланкенангелдің, Я.Гавердовскийдің, Ф.М. Назаровтың материалдары жарияланады.

XIX ғасырдың 20-40-жылдарында Қазақстан бойынша тарихи-этнографиялық материалдардың жинақталады (Е.К. Мейендорф, Ә.А.Эверсман, Н.Н. Потанин, Г.С. Карелин, Г.Ф. Генс, А.И. Шренк, И.Ф. Бларамберг, Н.В. Ханьков және т.б.). Г.И. Спасскийдің, Н.Я. Бичуриннің, С.Б. Броневскийдің, В.И. Дальдің еңбектеріндегі Қазақстанның түрлі аймақтарындағы өлкетану мәселелері ашып көрсетіледі. 1832 жылы 3 бөлімнен тұратын, Петербургте жарық көрген А.И. Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен даласының сипаттамасы» қазақтар туралы тұңғыш ғылыми монография болып табылады.

Орталық Қазақстанға алғашқылардың бірі болып, 1815 жылы тау-кен инженері Б.Герман келді. Оның экспедициясы Үй қорғанынан Арғанатты тауына дейінгі, Қараторғай өзенінің жоғарғы ағасымен жүріп өтті. Қараторғай өзені, Арғанаты тауының, солтүстік Ұлытау етектеріндегі тарихи ескерткіштерге арнайы мақала жазған А.Генс басқарған экспедиция болды. Ол «остатки зданий и целых поселений, о развалинах замков, крепостей служивших убежищем для владельцев», – деп жазып, ортағасырлық қалалардың бір бейнесін көз алдымызға әкеледі.

1845–1861 жылдары Орыс географиялық қоғамының құрылуы және оның қызметі өлкенің зерттеуіне орасан зор үлес қосады.

Орта Азия мен Қазақстанның тарихы, географиясы мен этнографиясы бойынша материалдар құрастырыла бастады. Я.В. Ханьковтың «Ішкі және Кіші орда қырғыздары жерлерінің картасы» (1845 ж.), «Арал теңізі мен Хиуа хандығының (олардың алқаптарымен қоса) картасы» (1851 ж.), «Орта Азияның солтүстік-батыс бөлігінің (түсініктемелерімен бірге) картасы» (1855 ж.); М.И. Иваниннің, А.Н. Бутаковтың, А.И. Макшеевтің, П.И. Небольсиннің, И.П. Корниловтың, Н.Н. Каразиннің, П.П. Семенов-Тянь-Шанскийдің, П.Н. Кеппеннің, В.В. Григорьевтің, В.В. Вельяминов-Зерновтың, Н.Н. Ильминскийдің, А.М. Евреиновтың, А.Н. Терещенконың еңбектері жарық көреді.

С.Г. Рыбаковтың Торғай облысы бойынша, А.К. Гейнстің далалық

облыстар бойынша, А.П. Федченконың, Н.И. Гродековтың Түркістан өлкесі бойынша зерттеулері. Орынбор Орыс географиялық қоғамы бөлімінің құрылуы және оның қызметі. Л.Мейердің, М.С. Бабаджановтың, М.Г. Тяукіннің, Ы.Алтынсариннің, Б.Дауылбаевтың, С.А. Жантөриннің, В.Н. Плотниковтың еңбектері.

Оңтүстік қазақтарын зерттеу және Түркістан ғалымдары мен өлкетанушыларының қызметі (А.Ф. Голубев, М.Н. Венюков, А.П. Проценко, В.А. Полторацкий, Л.Ф. Костенко, П.И. Пашино, Х.Костанаев, Н.А. Маев, А.П. Хорошхин, Г.С. Загряжский). В.В. Верещагиннің өлкетануға салған суреттері. «Түркістан ведомостілері» және «Түркістан жинағы».

Батыс Сібір Орыс географиялық қоғамы бөлімінің құрылуы және оның қызметі. Н.А. Абрамовтың, И.Н. Завалишиннің, М.Шормановтың, Г.Н. Потаниннің, В.В. Радловтың, Н.Я. Словцовтың, Г.Е. Катанаевтың, П.Е. Маковецкийдің және т.б. еңбектеріндегі өлкелік зерттеулері өте маңызды. В.В. Радлов Орталық Қазақстандағы археологиялық зерттеуде арнайы ғылыми тәсіл қолданды және сараптау бойынша кезеңдерге бөлуде нақты жұмыс жасады. Ортағасырлық ескерткіштер тас үйінділер және ортағасырлық құрылымдар жайлы мәліметтерді В.Никитиннің еңбектерінен кездестіреміз.

Мерзімді баспасөздегі Қазақстанның өлкетану мәселелері («Орынбор губерниялық ведомостілері», «Орынбор парактары», «Торғай облыстық ведомостілері», «Торғай газеті», «Қырғыз далалық газеті» және т.б.). Түркістан (1868 ж.), Жетісу (1879 ж.) және Сырдария (1887 ж.) облыстық статистикалық комитеттерінің жұмыстарындағы өлкетану тақырыптарына арнайы материалдар шығарады [17].

10-тақырып. Ш.Ш. Уәлихановтың Қазақстандағы өлкетану жұмысына қосқан үлесі.

Жоспар

1. Ш.Ш. Уәлихановтың Қазақстандағы өлкетану жұмысына қосқан үлесі.

2. Ш.Ш. Уәлихановтың экспедициялары

Көрнекті қазақ ғалымы және ағартушысы Ш.Ш.Уәлихановтың Қазақстанның тарихы, тарихи өлкетануы мен географиясына қосқан үлесі ерекше болады.

Ш.Уәлихановтың ғылыми мұрасы Қазақстанның және көп ұлтты Ресейдің басқа да халықтары проблемаларының өзекті тұстарын камтиды.

Шоканның қазақ халқының құрылуы, XVII-XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның әлеуметтік және саяси тарихы, қазақтардың Ресей бодандығын қабылдауы, Орта Азия мен Шығыс Түркістан халықтарының рухани және материалдық мәдениетінің тарихы проблемаларына арналған ғылыми зерттеулері Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тұрмысын зерттеуге аса бағалы үлес болып қосылып, замандастарының орасан зор ынтасын туғызды. Ол бүкіл Орта Азия мен оған іргелес жатқан аймақтар халықтарының географиясын, этнографиясын мен фольклорын зерттеуге үлкен үлес қосты.

Шокан Уәлиханов 1835 жылы қараша айында Қазіргі Қостанай облысы Құсмұрын бекінісінде дүниеге келген. Шокан да Кенесары сияқты Абылай тұқымы еді. Ол Абылайханның үлкен ұлы Уәлиден тарайды. Азан шақырып қойған есімі – Мұхамедханафия.

Алайда, жастайынан басқа балалар сияқты доп қуып, асық ойнағаннан гөрі әжесі Айғанымның қасында отырып алып, әңгіме, киссаларды тыңдағанды ұнатқан. Бес жасынан хат таныған. Сондықтан болар әжесі Айғаным сүйікті немересін Шокан деп атап кеткен екен. Балалық шағының алғашқы кезеңін Құсмұрында, кейін өзінің атамекені Сырымбетте өткізеді. Сырымбеттің сұлу табиғаты да оның болашақ ғалым болып қалыптасуына әсер еткен де болар.

Шоканның жастайынан білім, ғылымға жақын болуына әкесі Шыңғыстың да әсері мол болды. Шыңғыс көптеген орыс зиялыларымен таныс болған. Олардың көпшілігі бірнеше рет Шыңғыстың ауылында қонақта болған екен. Алғашқы білімін қазақ мектебінде алып, онда арабша және сурет салу өнерін меңгерген. Сонымен қатар араб, ұйғыр, парсы тілдерін меңгереді. Шыңғыстың ғұлама ғалымдарының еңбектерімен танысады.

Әкесі оны 1847 жылы орыс достарының көмегімен сол кездегі ең бір іргелі оқу орындарының бірі болып саналатын Сібір кадет корпусына оқуға түсіреді.

Кадет корпусында білім алып, 1853 жылы бітіріп, атты әскер корнеті деген атағын алып шығады, өз мамандығы бойынша қызметке орналасады. Ол жас кезінен Орталық Азияны зерттеген экспедицияларға қатысады.

1856 жылы Ыстықкөлге, 1857 жылы Алатау қырғыздарына, 1858–1859 жылдары Қашғарияға сапар шекті. Алатау қырғыздарына сапарында ол, қырғыздардың атақты «Манас» жырын алғаш қағазға түсірген. Ал Шоқан Қашғарияға Марко Поло мен Иезуит Гоестен кейін тұңғыш барған ғалым.

Ал 1859–1861 жылдар аралығы Петербургте болған кезеңі оның ең қызықты шақтарының бірі ретінде ойында қалған. Шоқан орыстың аса көрнекті жазушысы Ф.М. Достоевскиймен, орыс мәдениетінің алдыңғы қатарлы өкілдерімен, шығысты зерттеумен және орыс ғалымдарымен, ақындарымен таныс болып, байланысын үзбеген. Неміс, ағылшын, француз тілдерін жетік меңгерген ол, осы тілдегі ғылыми еңбектер мен карталарды да зерттеумен айналысқан.

1861 жылдары ол өкпе ауруына ұшырайды, асқынып дәрігерлердің кеңесімен туған ауылына оралады.

1865 жылы сәуір айында ауруы мендеген Шоқан Алтын Емел жотасында (қазіргі Алматы облысының Кербұлақ ауданындағы Шоқан деп аталатын ауылында) бар жоғы 30 жасында дүниеден өтеді. Академик Әлкей Марғұлан Шоканның туғанына 150 жылдық тойына арнап ғалымның бес томдық еңбегін жариялады.

XIX ғасырдың аяғында Батыс Сібір география қоғамы бөлімінде саяси жер аударылғандар көп болды. 90-жылдарға қарай Батыс Сібір географиялық қоғамы бөлімінің мүшелері қатарында Қазақстан аумағында қызметте жүрген және саяси жер аударылған көптеген адамдар: Ф.А. Щербина (Омбы), Л.К. Чермак, А.И. Янкевич (Петропавл), М.И. Суворцев (Семей), В.А. Роголевич (Атбасар), Е.П. Михаэлис (Өскемен), Н.Я. Коншин (Семей), Л.А. Кузнецов (Петропавл), Г.А. Галимонт (Семей) болды. Бөлім қызметкерлері арасында Верный, Зайсан, Лепсі, Атбасар, Көкшетау және басқа қалалардан келген адамдар жұмыс істеді.

Солтүстік Қазақстанды зерттеуде Өлкетану қоғамдары өлкенің тарихы, экономикасы, табиғи жағдайлары жөнінде едәуір материалдар жинап, жариялады.

Өлкетанушылар этнография, жергілікті өсімдіктер және жануарлар дүниесі, минерология бойынша бай экспонаттар жинақталған жергілікті музей құрды. Бұл Қазақстанда ғана емес, бүкіл Сібірге де мәлім

музейлердің бірі болатын.

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан өңірін зерттеумен 1896 жылы Ташкент қаласында ұйымдастырылған Ресей география қоғамының Түркістан бөлімшесі, сондай-ақ ауылшаруашылық қоғамы, Шығыс археологиясы мен тарихы үйірмесі белсенді айналысты.

Қоғамдарда Е.Букин, Н.Жетпісбаев, Ә.Диваев, І.Қостанаев зерттеулер жүргізді. Жетісуға П.П. Семенов-Тян-Шанский, кейініректе А.Н. Краснов, А.Ф. Голубев, М.И. Венюков экспедициялық сапарлар жасады.

Сонымен қатар 1896 жылдан жұмыс істей бастаған «Дала облыстарын зерттеу жөніндегі экспедиция» Ресейдің ішкі губернияларынан келетін шаруаларды қоныстандыру үшін өлкенің барлық уездерін табиғи-тарихи және шаруашылық-статистикалық жағынан зерттеуге баса көңіл бөлді.

Ғылыми-танымдық материалдардың қорын жасауда, оларды жарыққа шығаруда облысы статистика комитеттері үлкен рөл атқарды. Қазақстанды басқару саласындағы әкімшілік реформаларға байланысты 1886 жылы статистика комитеті «Қазақтардың заңдық ғұрыптарын зерттеуге арналған материалдарды» басып шығарды.

Қазақтың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым Әлихан Бөкейханов Орыс географиялық қоғамында, оның Батыс-Сібір бөлімінде өзінің ғылыми ынта-ықыласын мейлінше толық көрсете білді. Мәселен, революцияға дейінгі Ресейдегі іргелі еңбектердің бірі – «Ресей. Отанымыздың толық географиялық сипаттамасы, XVIII ғ. Қазақ өлкесі» еңбегі авторларының бірі болған Ә. Бөкейханов бүкіл Ресейдің қалың оқырмандарына қазақ халқының тарихи өткен кездің дұрыс көрінісін, оның мәдениетін жеткізе білді.

Ә. Бөкейханов сол кездегі қазақ қоғамы өмірінің терең ғылыми көрінісін жасады, орыстың қалың оқырмандары» Абайдың өмірімен және қызметімен тұңғыш рет таныстырды, сол кезеңдегі орыс өмірінің проблемаларына зор түсінікпен қарады.

Оның ізінше ғылыми қоғамдық еңбектерінде Ж.Ақбаевтың, М.Шормановтың басқа да бірқатар қазақ тілшілерінің мақалалары жарияланды.

Қазақстан өлкетану мәселелерін қозғайтын материалдарды жинақтау мен кітаптардың жарық көруіне Ғылым Академиясы қызметкерлерінің, РГО бөлімдерінің, Орыс археологиялық қоғамының шығыс бөлімінің, Мәскеу университетінің жанындағы жаратылыстану, антропология және этнография әуесқойлар Қоғамының, музейлердің, басқа да ғылыми мекемелердің қосқан үлестері зор еді.

1898–1914 жылдары П.П. Семенов-Тян-Шанскийдің және В.Н.

Ламанскийдің редакцияларының басқаруымен «Ресей» көп томды баспасының жарық көруі, оның ішінде өлкетану мамандары жазған «Қырғыз өлкесі» (1903 ж.) және «Түркістан өлкесі» (1913 ж.) жарияланымдар баспаға шықты.

1898–1909 ж. Ф.А. Щербиннің 1906–1912 ж. П.А. Скрыпловтың, 1908–1913 ж. П.П. Румянцевтің, 1904–1911 ж. П.А. Хворостанскийдің, В.К. Кузнецовтың және А.В. Переплетчиковтың басшылықтарымен Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Сырдария және Жетісу облыстарындағы қоныстану ұйымдары мен статистер экспедицияларының өлкетану материалдары өте құнды статистикалық деректерге толы. 34 томдық «Қырғыздардың жер пайдаланулары бойынша материалдары», географиялық карталары боды.

Сонымен қатар «Азиаттық Ресей» үш томды жинағы 1914 жылы жарық көрді. Орынбор ғылыми қоғамдары мен мекемелерінің қызметі тарихи өлкетану дамуының бір белесі болғандай.

А.Е. Алекторовтың, А.И. Добросмысловтың, И.И. Крафтың, Я.Я. Полферовтың еңбектері; Батыс Сібір Орыс географиялық қоғамы бөлімінің, Семей облыстық статистикалық комитетінің және Орыс географиялық қоғамы бөлімшесінің өлкетанушылық іздеулері өкілдерінен тұрды.

П.Е. Маковецкийдің, Н.Я. Коншиннің, А.Н. Седельниковтың, В.И. Маевскийдің жарық көрген еңбектері; Сырдария облыстық статистикалық комитетінің, археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің (1895–1917 ж.), Түркістан РГО бөлімінің (1897–1917 ж.), Шығыстану қоғамы бөлімінің (1901–1913 ж.) айналасында біріккен Түркістан ғалымдары мен өлкетанушыларының еңбектері Қазақстанның зерттелуіне үлкен септігін тигізді.

И.В. Аничков, Г.А. Арндаренко, Д.Федоров, М.Н. Бродовский, И.И. Гейер, А.А. Диваев, Н.Н. Пантусов, Ф.В. Поярко, А.А. Семенов сияқты ғалымдар өлкенің табиғатын, тарихын, этнографиясын зерттеуге де зор үлестерін қосқан [18].

11-тақырып. XX ғ. 20- жылдарындағы Қазақстандағы тарихи-өлкетану ісінің дамуы.

Жоспар

1. XX ғ. 20-жылдарындағы Қазақстандағы тарихи-өлкетану ісінің дамуы.
2. Қазақстанды зерттеу қоғамы
3. Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының ғылыми-зерттеу қызметі.

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін Қазақстанда Өлкетанудың тұрақты ғылым мекемелері мен ғылыми-зерттеу интернаттары, қорықтар ұйымдастырылды. Өлкетану бойынша Қазақстанды зерттеу қоғамы аясында және Кеңес өкіметінің Қызыл керуен, Қызыл отау шараларының негізінде көптеген жұмыстар атқарылды. Бұл кезеңде негізінен Қазақстанның табиғи ресурстарын игеру, шикізаттың жаңа көздерін ашу, индустрияландыру, елдің бет-бейнесін түбірінен өзгерту, кеңестік шаруашылықтар мен мәдени құрылыс бағдарламасын іске асыру мақсатында ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Қазақстан Өлкетануында Қ.И. Сәтбаев, Ә.Х. Марғұлан, т.б. ғалымдар қомақты еңбектер атқарды. Бірқатар тұрақты және маусымдық экспедициялар Қазақстанның жер койнауың, өсімдік, жануарларын, жалпы табиғатын кешенді зерттеу және тарихи-археологиялық қазба жұмыстарын жүргізумен қатар жергілікті халықтың мәдениетін, тілін, өнерін, ауыз әдебиеті үлгілерін жинастырумен де айналысты.

Кирревкомның тарихи-статистикалық бөлімінің қызметі (1919 ж.), Наркомпростың білім, әдебиет, өнер, музей, мұрағат жөніндегі ғылыми бөлімі (1920 ж), ал 1921 жылдан бастап – Наркомпростың БастыМузей мен БастыМұрағат кіретін Академиялық орталығы болды.

Қазақстанды зерттеу қоғамы (ҚЗҚ), А.Диваев, П.А. Гра, А.Л. Мелков, С.М. Петров, А.А. Четыркина, А.П. Чулошников және т.б. атақты зерттеушілердің ұсынысымен және тікелей қатысуымен 1920 жылы ашылған, төңкерістен кейінгі өлкетанулық жұмыс орталығы болды.

1920 жылы Казнаркомпрос құрамынан Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы мен Орыс географиялық қоғамның Орынборлық бөлімшесінің мұрагері ретінде Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамы (1925 жылдан бастап-Қазақстан) бөлініп шықты.

Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының қызметі кезінде Орынбор (1920–1925 ж.), Қызылорда (1925–1929 ж.), Алма-Аты (1929 жылдан бастап) зерттелді. Қоғамның мақсаты мен міндеті – оны аймақтарға бөлу. Мектептік өлкетану бөлімі ұйымдастырылды (1924 ж.). Семейдегі

Қазақстан өлкетану қоғамының бірінші конференциясы (1924 ж.) өтті.

Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының ғылыми-зерттеу қызметі. Міне, осы ғылыми мекеме жұмысы жүйелі жиналыс негізінде тек өлкетануға байланысты мәліметтерді зерттеу ғана емес, қазақтардың материалдық және рухани мәдениеті, алғашқы әлеуметтік-экономикалық зерттеме, өлкедегі тұрғылықты халықтың мәдени және этникалық тарихы ауқымды хронологиялық диапазонымен органикалық байланысқан.

Зерттеу қатарында, әсіресе, Т.Тоғжанов мен В.Г. Соколовскийдің еңбектерінде практикалық жағынан маңызды қазақ ауылдарының теориялық және ұлттық әлеуметтік-экономикалық құрылымының нақты тарихи аспектілері зерделенді.

1920-1930 жылдар аралығындағы ұйымдастырылған ауыл тексеру экспедициясы салдарында жинақталған жүйелі түрдегі материалдар негізінде өлкетануды жарғылай негізі, материалдық мәдениеті және басқа да мәселелер бойынша зерттеді.

Республиканың түрлі аймақтарына жүргізілген экспедиция барысында жинақталған тарихи-өлкетанулық және этнографиялық материалдар пәндік-тақырыптық алуандығымен ғана емес, мәліметтік маңыздылығымен және байлығымен өзгешеленеді.

Көп ұлтты Ресейді зерттейтін комиссия (КИПС, 1922 жылдан басталып-ҚСРО). Орталық Азия мемлекеттері мен Қазақстанда ұлттық-мемлекеттік бөлінуді даярлау – КИПС және оның бөлімшесінің қызметі болып табылады. Көшпелі қазақ жұртының көшіп қону шегі мен отырықшы қазақ жұртының тұрақты орны нақтыланды.

1928 жылы «Этнографическая карта народов СССР» шығарылып, мал шаруашылық аймақтарында далалық зерттеулер ұйымдастырылды. Профессор В.Н. Кунның басшылығымен ұйымдастырылған ғылыми комиссия Түркістанның тұрғылықты халқының тұрмысын зерттеді.

1930 жылы Алматыда зерттеушілермен өлкетанулық мекемелер мен ұйымдар, музейлер және басқа да мәдени орталықтар өкілдерінің қағысуымен I Бүкілқазақстандық өлкетанулық съезд шақырылды.

1930 ж бүкіл ел бойынша техникумдармен жоғары оқу орындарының оқу жоспарына өлкетану енгізілді.

1931 жылы Наркампрос, Госплан және Қазақстанды зерттеу қоғамы басқармасының өкілдерімен Республикалық ұйымдасқан өлкетанулық бюро құрылды. Аймақ орталықтарында (Алматы, Шымкент, Семей, Орал, Ақтөбе) өлкетанулық басқарма және 42 жаңа өлкетанулық ұяшықтар ұйымдастырылды. II Бүкілқазақстандық өлкетанулық конференция (1932 ж.). Республикада өлкетану құрылымын қайта ұйымдастыру КазКСР Наркомпростың тікелей бақылауымен Қазақстанда Орталық өлкетанулық бюросы сайланды.

XX ғасырдың 30-жылдары алғашқы археологиялық, 1933 жылы құрылған ГАИМК-нің (Государственная Академия истории материальной культуры) Нұра экспедициясы жүргізді.

Нұра экспедициясының құрамында белгілі археологтар П.С. Рычков, М.И. Артомонов, И.В. Сеницын болды. Экспедицияның басты міндеті Шерубай-Нұра өзені бойындағы, Қарағанды каласынан оңтүстікке 60 км жердегі Дәндібай мәдениетін ашу болды. Бұл ескерткішті қазу кезінде қола кезеңдеріне тән емес, құрылыс типтері мен керамикалық материалдар шықты.

Қазақстанның археологиялық зерттеуіне геология және жаратылыстану ғалымдарының өкілдері, оның ішінде П.Л. Драверт, Қ.И. Сәтбаев, В.А. Селевин, А.В. Мухля, А.Н. Формозов, Г.Н. Щерба, т.б. басқалары баға жетпес үлес қосты.

Академик Қ.И. Сәтбаев, археология және ежелгі кен орындарының кей сұрақтарына жауап іздеді. Бірақ XX ғасырдың 40-жылдарының басына дейін бұл аймақта кең және жүйелі түре зерттеу бола қойған жоқ.

Қазақстанның тарихын нақты және кеңінен зерттеудің жаңа кезеңі Ұлы Отан соғысынан кейін басталды және Қазақ КСР Ғылым Академиясының құрылуымен байланысты болды.

Ғылым Академиясының жанынан Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы құрылды, оған ғылыми жетекшілікті 30 жылдан астам академик Ә.Х. Марғұлан жүргізді.

Ғылыми зерттеу бағыттарын анық белгілеу, қысқа уақыт ішінде бірнеше кезеңдегі ескерткіштерді ашуға мүмкіндік берді.

Орталық Қазақстан экспедициясы үш бөлікке бөлінді.

Біріншісін Ә.М. Оразбаев, екіншісін, Ә.Х. Марғұлан, үшіншісін М.Қ. Қадырбаев басқарды.

Алғашқы зерттеу-барлау жұмыстарынан кейін экспедиция өз назарын Жаңаарқа, Шет, Ақтоғай, Қарқаралы аудандарына аударды.

Экспедиция жүргізген қазба жұмыстары мен барлау жұмыстары мен барлау жұмыстары тек қамтылған территориялық ауқымымен ғана емес, сонымен қатар, зерттелген ескерткіштердің хронологиялық диапозонымен де ерекшеленді.

Ғалымның негізгі ғылыми еңбектері кентасты кендер геологиясы мен Қазақстанның минералды ресурстарына арналған. Жезқазған кенін зерттеу және Орталық Қазақстанның (Сарыарқаның) металлогендік және болжам картасын жасауда көп еңбек сіңірген. Ол ғылымға формациялық металлогендік анализдің кешендік әдісін енгізген.

1926-1929 жылдары кені мардымсыз өңір болып саналған Жезқазғанды ірі мыс кентасты аудан қатарына көтеруде Сәтбаевтың еңбегі өте зор болды. Бұрынғы геологиялық деректерге терең талдау

жасап, бұл кен ауданының кең көлемдегі геологиялық-барлау жұмыстарын ұйымдастыруға болатын ірі нысан екенін дәлелдеген. Минералдық шикізаттарға бай Сарыарқа, Кенді Алтай және басқа да аймақтарды ерекше назар аударып зерттеген.

1927-1928 жылдары – Жезқазған, Қарсақбай, Атбасар, Спасск аудандары, Қарағанды тас көмір алабы және Қаратау полиметалл кендері жөнінде ғылыми маңызды еңбектер жариялаған.

1929 жылы Атасу темір-марганец кендерін игерудің негізінде Қарағанды облысында кара металлургия өнеркәсібін дамыту туралы мәселе көтерген. Жезқазған Ұлытау ауданында мыстан басқа темір, марганец, көмір, қорғасын кендерін ашып, барлау нәтижесінде маңызды геологиялық қорытындылар жасаған. Ұлы Отан соғысы жылдарында танк бронын құюға қажет марганец тапшылығы туған кезде Сәтбаевтың жетекшілік етуімен өте қысқа мерзімде Жезді марганец кені барланып, іске қосылған.

Академиктің қолдауымен Алматыда Орта Азия геофизика тресі ұйымдастырылып, Қазақ КСР Геология және жер қойнауын қорғау министрлігі құрылған. Қазақстан Ғылым академиясын ұйымдастырып, ондағы бөлімдерді, оған қарайтын институттарды, зертханаларды, секторларды, базаларды дұрыс жоспарлаған. Ғылыми кадрлар дайындау ісіне үлкен жауапкершілікпен қараған.

Ғылыми зерттеулердің өзекті мәселелерін халық шаруашылығының мүддесіне бағыттап, шаруашылық және мәдени құрылыстың басты мәселелерін шешуге белсене қатысқан.

Жезқазған кен-металлургия комбинатын, Қарағанды мен Балқаш металлургия зауыттарын, Ертiс-Қарағанды арнасын салу, Маңғыстау, Мұғалжар, Торғай өңірлерінің табиғи байлықтарын анықтау жөнінде зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру, республикамыздың ірі минералдық шикізат қорларын – Кенді Алтайды, Қаратау фосфоритін Қостанай мен Жезқазған – Ұлытау өңірлеріндегі темір, марганец, т.б. көптеген кен орындарын игеру Сәтбаев есімімен тығыз байланысты. Қаныш Сәтбаев аштықтан иесіз қалған ауыл балаларына өз көмегін көрсеткен [19].

12-тақырып. Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы тарихи өлкетану.

Жоспар

1. Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы тарихи өлкетанудың жағдайы.
2. ЖОО-да өлкетану бағытындағы атқарылатын іс-шаралар

Егемендікке қол жеткізген уақыттан бастап туған өлкеге, туған жердің тарихын оқытуға ерекше назар аударылды, себебі өз өлкесінің тарихын білмей ұлтжанды ұрпақ қалыптаспайды.

Бұған нақты дәлелдер де жетерлік, мысалыға 1994 жылы 26 тамыздағы гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы, 1995 жылы 30 маусымда қабылданған тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы, 1996 жылғы 15 шілдедегі этникалық-мәдени білім тұжырымдамасында сондай-ақ Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің мемлекеттік бағдарламаларында өлкетану жұмыстарының тәрбиелік мүмкіндіктері мен маңыздылығына ерекше мән берген.

Жаңа білім беру жүйесіне көшу рухани бай, денсаулығы мықты, туған елін, жерін сүйетін, қадірлейтін оқушыны тәрбиелеуді ұсынады. Бүгінгі таңдағы білім берудегі басты мақсат жас ұрпақтың білім деңгейін көтеру және жан-жақты дамыған, білімді, сауатты, өмір сүруге бейім, белсенді, қабілетті жеке тұлға қалыптастыру болып табылады. Бұдан шығатын түйткілді мәселе, жаңа қоғамда тарихшы маманның ішкі жан дүниесі де жаңаша болмақ, демек, болашақ ұрпақтан да үлкен үміт күтіледі.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері жергілікті жерлердегі өлкетану мекемелерінің ісін жандандыру, бұрынғы жер-су атауларының шығу тегін зерттеп, қалпына келтіру, халыққа көп танымал емес бай мұраны жинастыру, тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғауға алу ісі қолға алынды. Жергілікті жерлерде облыс, аудан өлкетану музейлері жұмыс істейді.

Қазақстанның әр өлкесіне арнайы ғылыми-зерттеу экспедицияларын ұйымдастыру да ілгері даму үстінде. Алайда, қазіргі кезде өлкетану жұмыстарын дұрыс жолға қойып, ұйымдастыру, ол бойынша жүргізілетін жұмыстың дәрежесі, оқу-тәрбие үдерісінде кеңінен әрі тиімді пайдалану барлық білім беру мекемелерінде бірдей емес.

Осы уақытқа дейін белгілі болғандай тек өз пәні мен мамандығын сүйетін алдыңғы қатарлы мұғалімдер мектептің тұрған жерін жүйелі түрде зерттеп білуді, ол жұмысқа оқушыларды көптеп тартып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуді жақсы ұйымдастырады және өзінің іс-тәжірибелерімен бөлісіп отырады.

Осы мәселелерді негізге ала отырып, соңғы уақыттағы жоғары оқу орындарындағы өлкетану жұмыстарының жай - күйіне талдау жасай кетсек, еліміздегі 2004 жылғы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын

және іс-шараларын жүзеге асыру мақсатында және Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек қоғамына қарай 20 қадам» атты Жолдауының негізінде көптеген жоғары оқу орындарының іс-тәжірибелері мен оқу-тәрбие үдерісінде өлкетану жұмыстарының жандана бастағанын көреміз.

Болашақ тарихшыларды даярлау жүйесінде «Тарихи өлкетану» міндетті пән ретінде енгізілсе, география саласында «Географиялық өлкетану» таңдау компоненті есебінен құрыла бастады. Сондай-ақ қазіргі жоғары оқу орындарында өлкетанымдық жорықтардың жанданғандығын атап өту қажет. Соның бірі 2008 – 2009 жылдары Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің Археология институты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қарағанды, Көкшетау, Қостанай мемлекеттік университеттері Қазақстанда 30-ға жуық қалашықтарда, қоныстарда, қорғандарда археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, тұрғындармен пікір алмасқан. Аталған қалалардың оқу орындарында өлкетану мұражайлары ашылған. Мұндай өлкетанымдық жорықтар мен практикалық жұмыстар барлық өңірлерде де қолға алынған.

Осындай өлкетанымдық іс-шараларды Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті 2001 жылдан бері жүзеге асырып келеді. Осы жылы алғаш рет студенттер мен мектеп оқушыларын ұйымдастырып «Өлкетану» экспедициясын құрды.

Жастар Павлодар облысының мазарларының, ескерткіштерінің, мұражайларының т.б. тарихи орындардың жай-күйімен танысып, университет мұғалімдері бағыт-бағдар беріп, дәрістер оқыған. Ал мұның бәрінің астарында танымдық мән жатқаны, патриоттық сезім мен ұлттық намысты оятатын құндылықтар жатқаны айтпаса да түсінікті.

Университет басшылығымен болашақ тарихшыларды өлкетану жұмысына даярлауда ауқымды істер атқарылған. Сондай-ақ бұл оқу орнында «Өлкетану - Краеведение» журналы шығғыш тұрады.

Қазіргі Қазақстандағы жоғары оқу орындарының білім беру саласында белгілі бір жүйеде өлке тарихы бойынша материал беріп қана қоймай, сонымен қатар музей бойынша және өлкетану көздерін оқыту мүмкіндігі туды. Мәселен, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің география және туризм факультеті, тарих, археология және этнология факультеті жыл сайын студенттерді ұйымдастырып еліміздегі тарихи-өлкетану музейлерінде, археологиялық қазба жұмыс орындарында кәсіби тәжірибе өткізіп, түрлі ғылыми-танымдық, тәрбиелік сапарлар ұйымдастырып отырады. Аталмыш оқу орнында мұндай іс-шара жылдан-жылға жақсарып келе жатқандығын аңғаруға болады.

Көптеген жоғары оқу орындарының іс-тәжірибелерінде экскурсиятану, аймақтану секілді пәндер енгізілуде. Бұл студенттерді соның ішінде, болашақ педагог мамандарды өлкетану жұмыстарына даярлауда маңызды белгі болып табылады. Бірақ жоғары оқу орындарының да бұл салада әлі де болса шешімін таппаған мәселелер баршылық, оларда студенттерді өлкетану жұмысына даярлау керектігіне байланысты пікірлер айтылғанмен де, мұнда аяқталмаған нақты теориялық және практикалық мәселелер жеткілікті.

Оған жататындар: білім беру мен тәрбиені тұтас үдеріске біріктіру, өлкетану үйірмелері, тарих және қоғамтану, сондай-ақ педагогикамен байланысы, өлкетану кешенінің болашақ педагог мамандарды мектептегі жұмыстарға даярлаудағы рөлі және оның тәрбиелеудегі орны, өлкетану материалдарын зерттеу, жинау, педагогикада пайдалану мәселелері және т.б.

Жоғары оқу орындарындағы өлкетануға даярлау ісін ұйымдастырудағы кемшіліктерді былайша түсіндіруге болады, негізгі себеп өлкетануға байланысты іс-тәжірибелердің өз дәрежесінде еместігі, оқытушының өлкетанымдық іс-әрекеті тек пән негізінде болмаса, оның педагогикалық маңыздылығына карамастан ақшасыз, төленбейді, мемлекеттік құжаттарда көрсетілсе де-кей жағдайларда міндетті емес деп те есептелінеді, тек мерейтой, түрлі іс-шараларға орайластырып қана тәрбие түрінде ұйымдастырылады.

Туған өлкенің, жергілікті жердің қала берді аймақтардың өзіндік ерекшеліктерін, табиғатын, тарихын, халқы мен шаруашылығын жан-жақты сипаттайтын факторларды зерттеу қазіргі білім беру саласының маңыздылығын арттыра түспек. Ақиқат, өлкетану жұмыстары жеке тұлғаның дүниеге дұрыс көзқарасының қалыптасуына қоршаған шындықты түсінуге, сенімін қалыптастырудың негізі болып табылады.

Өлкетануды оқытудың жетістігі – ол оқытушылар мен мұғалімдердің, мектеп оқушыларының ізденісін, олардың шығармашылықпен жұмыс істеу қабілетін арттыра түсу, өлкетануға деген қызығушылығын арттыру, туған өлкесіне деген сүйіспеншілігін тереңдету болып табылады.

Қазіргі күні өлке тарихына, жерлес оқиғаларға, жәдігерлерге қызығушылық күн санап артып келеді. Еліміздегі тарихшылардың басты мақсаты – өлкеміздің тарихына жаңаша ой жүгірту, өлке тарихының ақтаңдақ беттерін түгендеп, жоғымызды тауып, өшкенімізді түгендеп, қалпына келтіру. Осы орайда, айта кетсек, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің, Қазақ қыздар мемлекеттік педагогикалық университетінің тарихшылары, этнологтары мен археологтары осындай игі істермен сәтті айналысуда [20].

13-тақырып. Қазақстанның тарихи өлкетануын зерттеудегі мұражай, мұрағат, тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамының рөлі.

Жоспар

1. Өлкетану зерттеулеріндегі музейлердің рөлі.
2. Мұрағаттанудың тарихи өлкетанумен және тағы басқа ғылымдармен байланысы.
3. Өлкетану мен Республиканың Ескерткіштерін қорғау қоғамының өзара байланысы.

Өлкетану зерттеулеріндегі музейлердің рөлі

• *Музейтанудың теориялық-практикалық аспектілері.* «Музей» түсінігі адамзаттың мәдени өмірінде екі жарым мың жыл бұрын пайда болды, бірақ олар заттарды жинау түсінігі ретінде қолданған жоқ. Ежелгі гректер алғашында «музейон» деп музалар мүсіні орнатылған құрбан шалынатын киелі шырақтарды, атаған. Ол шырақтар бақшада, тау етегінде, бұлақтардың қасында орналасқан. Уақыт өте *музейон* деген сөз әдебиет пен, ғылым және ғылыми араласу мен айналысатын адамдардың жиналатын орындарын атай бастады. Музейлерге екінші өмірді қайта өркендеу дәуірі берді, оны жаңа маңызбен толықтырды.

XVI ғасырдың екінші жартысында «музей» деп антик уақытының ескерткіштерін, кейінірек табиғат әлемінің үлгілерін және ғажайып немесе сирек кездесетін заттардың жиынтығын және оларды сақтайтын, орындарды атай бастады.

Ғылыми білім беру мақсатында құрылған алғашқы ағылшын музейі 1683 жылы Оксфорд университетінде ашылды.

Ресейде музейлердің пайда болуы патша I Петр атымен байланысты. 1714 жылы Петербургта ең алғашқы ресейлік музей - кунсткамера ашылды. Дайын коллекцияларды сатып алу, геодезиялық және картографиялық экспедициялар мен ерікті садақа беру арқасында, I Петр қысқа мерзім ішінде Еуропадағы ең бай жинаушылардың бірі болды.

XIX ғасыр ішінде мұражай бірте-бірте адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналды.

Тарихи өлкетану қайнар көздерінің арасында музейлердің материалдары, яғни, табиғи-тарихи топтамалар мен материалды және рухани мәдениет ескерткіштерді жинақтап, сақтап, зерттейтін ғылыми мекемелердің матриалдары ерекше орын алады. Музейлердің негізі болып табылатын ескерткіш-түпнұсқалардың топтамалары ғылыми-зерттеу және ағарту мекемелерінің ерекшеліктерін (спецификасын) анықтайды. Осы ескерткіштер негізінде музейлер ғылыми-зерттеу

жұмыстарын, ғылыми-ағарту, білім және тәрбиелік жұмыстарын жүргізеді.

Тарихи музейтануда тарих ғылымының әдістерін және қосымша пәндерін қолдану, оның ішінде археологияның, полеографияның, этнографияның, нумизматиканың, сфрагистиканың әдістерін, сонымен қатар әдебиеттану мен өнертанудың әдістерін қолдану, өлкенің, аймақтың тарихы бойынша экспозициялар мен көрмелер құруда, мәдени-ағарту қызметінің түрлі формаларында аталған пәндердің көмегі.

Музейлердің бірегейлігі және қайталанбайтындығы, олардың құрамындағы жиналыстардың, қызмет өрісіндегі, заң ережелеріндегі ұқсас жақтары. Осы музей әлеміндегі көпжақтылықты белгілі бір топтарға бөлуге мүмкіндік береді. Белгілі бір ғылыммен немесе өнердің, өндірістің және оның салаларына байланысты, олардың мамандандырылуын ескеріледі. Тарихи музейлер белгілі бір қаланың, кәсіпорынның, мекеменің тарихына арналған жалпы тарихы, тарихи-өлкетанушылық, археологиялық этнографиялық, әскери-тарихи, әскери тұрмыстық және басқа да тарихи музейлер бойынша сараланады.

● *Музейлердің типтері мен профильдері.* Республикадағы барлық музейлер олардың негізгі мақсаттарын анықтайтын типтерімен ерекшеленеді. Көптеген музейлер ғылыми-зерттеу – ағарту типіне жатады. Музейдің басқа түрі – зерттеулік, ол негізінен қандай да бір ғылыми пән бойынша түпнұсқаларды сақтау мен зерттеуге бағытталған. Бұл көбінесе, ғалымдар ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізетін музей-зертханалар (мысалы, Қазақстан Республикасының Ғылым Академиясының геологиялық музейі). Ал, үшінші тип, ол – көптеген жоғарғы оқу орындарында болатын оқу музейлері. Олардың негізгі мақсаттары – оқу үрдісінің жетілуіне көмектесу. Көбінесе, музей типтері музей топтамалары қорларын және олардың қызмет бағыттарын анықтайды.

Сонымен қатар музейлер профильдері бөлінеді, осы профильдер бойынша олардың ғылыми пәндерге, өнер салаларына, өндіріс салаларына қатыстылығы анықталады. Негізгі профильдер арасынан тарихи (оның ішінде тарихи-революциялық, археологиялық, этнографиялық, әскери-тарихи, мемориалды және т.б), табиғи-ғылыми, өнертану, әдеби, техникалық музейлерді атауға болады.

● *Өнертану музейлері және олардың құрылымы.* Өнертанушылар олардың қолдары жететін барлық музейлердің қорларын пайдаланады. Бірақ тақырыбы жағынан неғұрлым жақын материалдар өлкетану көздерге үміт артуға болады. Туған өлкенің тарихы мен қазіргі дамуын зерттеу үшін маңызды тарихи база ретінде өлкетану музейлердің үлкен мәнін – ғылыми мекеменің нақты сипаттамасының талаптарын, оның құрылымын, оның топтамаларының құрамын, қызмет бағыттарын анықтайды.

Жоғарыда айтылғандардың, өлкетану музейі – бұл кешенді профильді музей. Ол өлкенің тарихын ғана емес, сондай-ақ табиғи топтамаларын зерттеп, жинақтайды. Осы жерде гуманитарлық және табиғи-ғылыми профильдердің қосылуы болады.

Бұл тарихи бөлімдер мен табиғи бөлімдерді қарастыратын музей құрылымдарында байқалады. Бөлімдердің саны мен олардың қызметтері қор топтамаларының құрамы мен өлшемдеріне, экспозицияның көлеміне, т.с.с. байланысты болады.

Негізінен облыстық өлкетану музейі: революцияға дейінгі кезең тарихы (ежелгі дәуірден ХІХ ғ. басына дейін), кеңес дәуірі тарихы, егеменді және тәуелсіз Қазақстанның даму кезеңі, табиғаттар ғылыми – ағарту, фотолабораториясы бар көркем – рәсімдеу, т.с.с бөлімдерден тұрады. Әрине, аудандық музейлерде бұндай бөлімдер аз, бірақ барлық жағдайда да тарихи,табиғат қорлары бар.

Тарихи бөлімдер мен табиғат бөлімдерінің басты міндеті – экспозициялар мен көрмелер құру, топтамаларды жинақтау және зерттеу. Қор бөлімі топтамалардың жинақталуы мен есебін, олардың ғылыми өңделуін жүргізеді, ескерткіштерді сақтайды.

Музей өзінің әлеуметтік қызметін музей жәдігерлерін жинау, сақтау, үйрену, зерттеу және қолдану арқылы жүзеге асырады.

Белгілі бір затты жасауда да, қолдануда да оның функционалдық мәні болады. Музей әлеуметтік институт ретінде қоғамдағы өзгерістерді көрсетеді, олардың тарихилығын тереңдетеді. Әрбір жәдігердің қоғамдық мәнін, музейлік құндылығын көрсетеді.

Жәдігерлердің ақпараттық потенциалы екіге бөлінеді. Бірінші – ішкі хабарламалық кеңестік, екінші – сыртқы хабарламалық кеңестік. Біріншісі заттың өзіне байланысты мәлімет көрсетсе, екіншісі жәдігердің айналасындағы ортаға қатысты мәліметтерді көрсетеді [21].

Музей жәдігерлерінің семантикалық (мәндік), аксиологиялық (бағалылық), коммуникативтік (хабарламалық) аспектілері бар және де әрбір музей жәдігері аттрактивтік (көңіл аудару, назарды күшейту), семантикалық (мәнерлілік, дәлділік, мәндік), экспрессивтік (толқыту, көңілде әсер қалдыру қасиеті), репрезентативтік (ұқсас жәдігерлердің артықшылығын анықтай білу) қасиеттерге ие.

Музей жәдігерлері тек дерек қана емес, мәдени – тарихи ескерткіш ретінде бағалылығы зор қоғам мен мемлекет, мекеме байлығы деп саналады.

Музей жәдігері – нақты өмірден алынған, музейге қоюға құндылығы бар, музей қорына тіркелген, ұзақ сақтауға бейім зат. Ол әлеуметтік, тарихи, қоғамдық өмірдің дерегі ретінде, ұлттық құндылықтың бөлігі ретінде қарастырылады.

Музей жәдігері – бүкіл музейдің қызметін, оның бағыттарын, жоспарын жүзеге асыратын негіз болып табылады.

Кез келген музей жәдігерін зерттеу ғылымға негізделеді. Қазіргі кезде музей ісі адам қызметінің ғасырлар бойы қол жеткізген нәтижесі ретінде, табиғаттың сыйы мен ерекшелігін көрсетіп (табиғи музей, қорықтар), ғылыми құжаттармен негізделіп, түрлі профильді салада жұмыс істейтін жұмыс ретінде қарастырылады.

Музей ісінің негізгі құрамдас бөлігіне музейдің практикалық ісі, ескерткіштерді қорғау, музей жүйесі, музей саясатын заңдастыру, музей ісіндегі қдрларды дайындау да кіреді.

Ғылыми-әдістемелік, көпшілік жұмыс орталықтарының жұмысы, арнайы тақырыптардағы журнал, газеттер шығару да музей ісінің басты бағыттағы шаралары.

Музейтанудың зерттеу әдістерінің негізгі бағыттарына тоқталсақ, олар:

– ақпараттық дереккөзі ретінде, жәдігерлердің мәдени-тарихи құндылықтарын зерттейтін бағыттарда жұмыс істеу:

а) музей құндылықтарына жататын жәдігерлерді анықтау (ғалымдар, лаборатория);

ә) музей жәдігерлерінің мәндік мағынасын, ерекшеліктерін анықтау ісі;

б) музей жәдігерлеріне байланысты ғылыми анықтамалық, жүйелеу жұмыстарын ұйымдастыру;

в) сақтау режимін, консервация және қайта қалпына келтіру жолдарын анықтау;

г) музейдің тәрбиелік, білімдік міндеттерін атқару әдістерін қарастыру, жүйелеу.

– музей ісі, оның атқаратын қызметі, қоғамдық, мемлекеттік институт ретіндегі бағыты:

а) музейдің шығу тарихын, жүйесін, типін, музей ісінің тарихын жүйелейді;

ә) ішкі ұйымдастыру жұмыстарын қарастырады;

б) музей қызметінің арнайы бағыттарын анықтайды;

в) музейді басқару жүйесін қарастырады, болашақ жоспарын талдайды;

Ғылыми-зерттеу мекемелерінің қатарында музейдің өз ерекшелігі бар. Музейдегі ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері-ғылыми жаңалықтарды толықтыра түсетін, басқа ғылыми салалар жүйесінде кең қолданылатын ғылыми орталық.

Әсіресе, ғылыми негізделген, жоспарлы түрде қорларды жасау, музей заттарын сипаттау, өңдеу, зерттеу, ғылыми-зерттеу жұмысының

негізі болып табылады.

Ғылыми-зерттеу нәтижелері консервация, қайта қалпына келтіру, коллекцияларды қорғау мен сақтау, экспозиция, келушілермен жұмыс, т. б. Музей жұмыстарының деңгейін, дәрежесін анықтайды.

Музейдің ғылыми-зерттеу жұмыстары кешенді және көп қырлы болып табылады. Музейдің ғылыми-зерттеу жұмысының негізгі бағыттарын, біріншіден музейдің қай профилине жататына байланысты, екіншіден, музейдің әлеуметтік институттар жүйесіндегі орнына қарай анықтайды.

Профильдік бағыттан басқа, ғылыми-зерттеу ісі музейтану ауқымында да үнемі зерттеу жүргізіп отырады. Музей жұмысында ғалымдар белгілі бір зерттеу тақырыптарын жүргізіп, еңбектер жариялап отырды.

Экспозиция мен көрмені суретшілер, дизайнерлер жасайды. Сәулеттік-көркемдік шешім қажет. Бұл жерде суретшілердің фантазиясы да өте үлкен рөл атқарады. Ол экспозиция жасауда көрерменнің білім деңгейіне, әлеуметтік демографиялық жағдайына да көңіл бөледі. Оптимальды сары, жасыл, алқызыл түстер көзді шаршататындықтан музейде ақ, көкшіл ақ сары және қара түстер қолданылады.

●*Қорларды жинақтау көздері.* Музейдің пайда болуының алғышарты болып табылатын негізгі қорлардың жинақталуы оның қызметінің негізгі бөлігін құрайды.

Бұл жинақтаудың мақсаты – қоғамдық, ғылыми және көркемдік мәні бар тұлғаларды біздің келешек ұрпағымыз үшін сақтау; экспозициялар мен көрмелердің тұрақты жетілуіне жағдай туғызу, осы арқылы тарихи тәжірибе мен мәдениетке қалың бұқараны тарту. Қорларды жинақтаудың жұмысының ғылыми- зерттеулік сипаты бар және ол музейдің ғылыми қызметінің ерекшелігін көрсетеді.

Қорларды жинақтаудың көздері әртүрлі және сол кездегі уақытқа байланысты болады. Қазіргі заманғы өлкетану музейлерінде қорларды жүйелі жинау болып табылады. Өлкетанушылар үшін музейлердегі едәуір қызығушылық тудыратын қайнар көздер – зат, жазба және бейнелеу заттары болып табылатынын айта кеткен жөн.

Зат көздері – бұл археологиялық ескерткіштер мен тұрмыс заттарынан, архитектуралық құрылыстардан қалған кез келген материалды қалдықтар. Зат ескерткіштері қоғамдық өмірде өзінің орны бойынша жіктеледі.

Музейлердің монеттер, медальдар, мөрлер сияқты зат көздері тарихи фактлерді анықтау үшін қолданылады. Музейлерде сақталатын басқа да қайнар көздерін басқа да гуманитарлық пән адамдары: археологияда (археологиялық табылған заттар), этнология (елді мекендер, үйлер,

костюмдер, әшекей бұйымдар, ыдыстар, аспаптар), өнертануда (кескіндеменің химиялық құрамы, фарфор, фаянс, әйнек, металл құйындысы өндірісінің технологиялық үдерістері), нумизматикада (монеттер), сфрагистикада (мөрлер), фалеристикада (ордендер, медальдар, түрлі белгілер), бонистикада (қағаз ақшалар), филигрантурада (қағаздар және ондағы белгілер), материялды мәдениет пен тұрмыс тарихында кеңінен қолданады.

Жазба көздері. Мұрағаттардан ерекшелігі, өлкетану музейлерінде жазба көздерін жинақтаудың негізгі көздері – музей зерттеп отырған тақырыпқа сәйкес, жеке азаматтардан материалдарды жинақтау болып табылады. Бұлардың қатарына естеліктер жазбаларын, фотодеректі материалдардың жинақтарын, сонымен қатар тарихи және қоғамдық мәні бар кейбір жеке құжаттарды жатқызуға болады. Жазба көздері топтамаларының осындай көп материалдары бар, оларды (афишалар мен хабарламалар, үндеулер мен шақыру билеттері, газеттер, ақша белгілері, газеттер, сирек кездесетін кітаптар және қолжазбалар және т.б.). облыстық мұрағаттар өздерінің қорларына қосатын мүмкіндіктері жоқ.

Бейнелеу көздері. Музейлердің бейнелеу көздері археологияны, этнологияны, өнертануды, кітаптануды (кітап миниатюрасы) және басқа да гуманитарлық ғылымдардың зерттеу объектісі болып табылады. Жинақтау көздерінің бұл типі: бейнелеу-көркем көздері (бейнелеу өнерінің туындысы, көркем сурет, көркем кино және бейне материалдар); бейнелеу графикалық көздер (карталар, жоспарлар, сызбалар); бейнелеу-табиғи көздер (деректі сурет, деректі кино және бейне материалдар) сияқты түрлерге бөлінеді.

Музей қорларында сақталатын жәдігерлердің барлығы дерлік физикалық-механикалық, химиялық өзгерістерге ұшырайды немесе табиғи ескіреді. Бұл өзгерістер негізінен ауа мен жарықтың әсерінен болады.

Жәдігерлер биологиялық зиянды жәндіктердің: шыбын-шіркейлердің, құрт-құмырысқалардың және кеміргіштер мен микроорганизмдердің де әсерінен бұзылуы мүмкін. Температураның белгілі бір деңгейі және ылғалдылық дәрежесі жәдігерлердің табиғи көнеру үдерісін тездетуі немесе бәсеңдетуі, не баяулатуы мүмкін. Ауаның жоғары дәрежедегі ылғалдығы, егер ғимаратта, бөлмеде газды ластанған заттар болса, зиянды химиялық қоспалардың пайда болуына әкеп соғады.

Жоғары дәрежедегі ылғалдылық шаң-озаңның да таз (грибковые) ауруларын, яғни микроорганизмдердің қозуынан туатын ауруларды тудырады. Осындай қолайсыз жағдайлардан сақтау үшін музей жәдігерлерін сақтау тәртібі, ережесі болады. Ол температуралық ылғалдылық режимі, ауадағы зиянды заттардан қорғау, биологиялық және

механикалық бұзылудан, нұқсаннан қорғау, апаттан алдын ала сақтандыру шаралары, экстремальдық (аяқастынан пыққан қиындық) жағдайларға байланысты алдынала дайындық шаралары жасалынады.

Тарихи музейлердің қорларына енетін заттар әртүрлі. Сондықтан оларды дұрыс сақтай отырып, әрбір заттың қолданыс аясын да естен шығармаған жөн. Бұл міндетті қорды сақтау жүйесі шешеді.

Режим (тәртіп, ереже) мен сақтау жүйесіне негізделген қор жұмысының бағыттарын «музей қорларын сақтауы» дейді. Әрбір музейдің өзіндік ерекшеліктері болуы себепті, сақталу режимдері соған сәйкес жасалынады. Ол жәдігердің мазмұнына, қордың құрылымына, сапасына, санына, сақталған мерзіміне сай ерекшеленеді. Әрбір музей, әрбір қор сақтау қоймасы өзінің арнайы бағытына қарай жұмысын ұйымдастырады.

Қазіргі таңда жас ұрпаққа ХХІ ғасыр деңгейінде жан-жақты білім беру күн тәртібінде тұрған мәселелердің бірі. Яғни жас ұрпақты тәрбиелеу мен білім беруде мұғалімдер мен ата-ана қауымына ерекше жауапкершілік пен міндет жүктеліп отыр. Сондықтан да, қазіргі кезде Қазақстанда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру деңгейіне жетуге ат салысуда.

Қазіргі заман талабы – оқытудың жаңа технологияларын меңгеру. Оқытудың жаңа технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болуы мүмкін емес. Жас ұрпаққа білім бере отырып рухани жан-жақты тәрбиелеудің бір өзегі музейде жатқандығын айтқымыз келеді.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Өлке тарихының қасиетті мекені» атты еңбегінде: «Егеменді еліміздің мәдени өмірінде музейлердің орны ерекше. Тарихымызды терең зерттеп, оның тәжірибиесінен тағлым алу Қазақстанда патриотизм қалыптастырудың, Отанның лайықты азаматтарын тәрбиелеудің басты шарттарының бірі», деп тарихи таным мен ұлттық патриотизмге тәрбиелеудегі музейлердің танымдық ағартушылық пәрменін ерекше атап көрсеткен болатын. Тарихи және мәдени жәдігерлердің айнасына айналған музей өлкенің өсімдік пен жануарлар дүниесі, өңірдің құрылу тарихы, археологиялық, нумизматикалық, этнографиялық құндылықтар, колөнер туындылары, сирек кездесетін қолжазбалар мен құнды кітаптар, өнеркәсібі мен мәдениеті жайлы мәліметтерге бай. Олар халықтың ұзақ ғасырлар бойындағы тірлік-тынысының айқын көрінісі, салт-дәстүрлердің жарқын іздері. Тарих тұңғығынан сыр тарқататын экспонаттар нағыз көркем өнер туындылары десек, қателеспейміз. Ендеше, әлемдік мәдениетте адамзаттың ыждаһаттылықпен жинақтап, қастерлеп сақтаған құндылықтарын жастарға (оқушыларға) насихаттай отырып, тарихи білім беру үшін тарихи-мәдени кеңістік. Музей келушілердің (оқушылардың) бос уақытын қызықты өткізетін орын ретінде ғана емес, нағыз тарихи

айғақтардан тұратын мекеме ретінде білім жүйесіне көмекке келуі қажет. Осылайша, музей мен білім жүйесі бірігіп, адамның рухани байлығы мен тарихи білімін қалыптастыру жолында бір бағытта жұмыс жасауы қажет.

Кез-келген экспозицияда келесі логикалық тізбекті ескеру керек: қабылдау – түсіну – ойлап қорыту – бекіту – пайдалану.

Музей педагогикасын технологиясын құрудағы әдістемелік аспектілерге сүйенсек, балалармен жұмыс жасауда берілген ақпараттың сапасы мен саны маңызды емес, бастысы балалардың бойында шығармашылық белсенділікті арттыру болып табылады. Музей экспозициясымен танысу барысында міндетті түрде тәжірибелік бөлімді қосу керек. Оларға ойын-сауық, ойын-саяхаттар, ойын-графикалық жаттығулар, интеллектуалды-шығармашылық ойындар, әдеби шығармалар сюжеті бойынша ойындар жатады. Ойындардан басқа схема, аппликациялық коллаждар, суреттермен әрленген музей күнделігін толтыру, сурет салу, ермексазбен жұмыс істеу, ертегі ойлап шығару (музейде көргенінен). Музей экспозициясымен танысу мен ұғынудағы жаңа технологиялар әрбір жас өренге зиялы адам болуға, жастайынан мәдениет пен ғылымға бейімделуге мүмкіндік береді.

Музей шығармашылық тұлғаны қалыптастыратын тәрбиенің ажырамас бөлігіне айналды, әрбір жас өрен музейден шыққанда ой-өрісінің бір сатыға көтерілгенін байқап, өмірге деген үлкен сенімділігі пайда болады десек, артық айтпағанымыз болар [22].

14-тақырып. Мұражай тандаудың негіздері

Жоспар

1. Өлкетанулық мұражай тарихы.
2. Өлкетанулық мұражайлардың мемлекеттік реттелуі.
3. Әлемдегі ерекше мұражайлар.

Білім беру ошақтарындағы музейлер елжандылық пен азаматтықты тәрбиелеу орталығы, барлық халықтар үшін де «тарихи естелік кітабы» болып, оқу-тәрбие жұмысында маңызды орын алады. Бұл туристік-өлкетану жұмыстарына қатысты.

Өз өлкеңнің тарихын, оның ескерткіштерін тек біліп, сүйсініп жүру жеткіліксіз, оларды сақтап, қорғап, насихаттау қажет. Өткеннен қалған зор тарихи-мәдени құндылықтарымыз жас ұрпақ тәрбиесінің қайнар көзіне айналуы тиіс. Ал тәрбие құралы ретінде музей жұмыстарын да қолдануға болады. Музей тарихқа деген қызығушылық туғызып, бұрынғының естелігін сақтауға ұмтылдырады.

Бұл құр түрлі заттар мен жәдігерлер жиынтығы ғана емес. Білім ордасындағы музей – тірі ағза, яғни оқушылардың, ұстаздардың ертеңгі күнге ұмтылған күнделікті шығармашылық жұмысы. Оны аз ғана уақытта өткен онжылдықтарға сапар шегуге мүмкіндік беретін «сиқырлы уақыт машинасы» сияқты көруге болады. Ол жай өткен мен бүгінгіні көрсетіп қана қоймайды, болашаққа да көз салуға мүмкіндік береді. Осы ретте мектеп музейлері Облыстық балалар-жасөспірімдер туризмі мен экология орталығымен біріге отырып, ауқымды тәрбие жұмысын жасап отыр.

Сонау Кеңес кезінде де ең үздіктердің бірі болып Чапаев орта мектебінің музейі танылғанды. Алайда балалар туризмі тарихының басты музейі Облыстық балалар-жасөспірімдер туризмі мен экология орталығында орналасқан.

Оның экспозициясы ұстаздар мен оқушылардың іздестіру-өлкетану жұмыстары кезінде жасалды. Олар өлке тарихын зерттеп, ардагерлермен кездесіп, іздестіру жұмыстарын жүргізіп, экскурсиялар мен экспедициялар ұйымдастырды.

Бүгінгі таңда музей қорында 800-ден астам экспонат бар. Олар «Жайық өңірі – балалар туризмі өлкесі» және «Менің Отаным – Қазақстан» атты екі залда орналастырылған, сондай-ақ қоймада сақталған.

Музей экспонаттарын жасау – жай ғана жинақтау емес, арнайы жоспар бойынша мақсатты жинақтау. Музейде Жайық өңірі оқушыларының туристік өлкетану жұмыстарын сипаттайтын түпнұсқалық көрнекі-суреттеме және графикалық материалдар, құжаттар, альбомдар мен бейнелі немесе жазба түрдегі дереккөздер бар. Сондай-ақ аймақтағы

балалар туризмінің дамуына өз үлестерін қосқан жекелеген тұлғаларға арналған экспозициялар мен стендтер ресімделген.

Олардың арасында – Халық-аралық балалар мен жасөспірімдер туризмі және өлкетану академиясының құрушысы жә-не алғашқы президенті, профессор, тарих ғылымдарының докторы А.А. Остапец-Свешников, республика бойынша туризм мен өлкетану ісінің негізін қалаушылар Т. Жездібаев, С. Абдамбаев, педагогтар, Жайық өңіріндегі балалар туризмінің бастамашылдары К. Жұбаншалиев, А. Панченко бар. Музейде түпнұсқа құжаттар, фотосуреттер, туристік жорықтар, экспедициялар мен экскурсиялардың жол сызбасы, ол жорықтардың қатысушыларының жеке заттары, туристік-өлкетану және экологиялық шаралардың материалдары, өлкенің туризм, өлкетану және экологиясы тарихынан сыр шертетін журналдар мен кітаптар орын алған.

Музей экспонаттары туризм мен өлкетану ардагерлері туралы, облыстық балалар-жасөспірімдер туризмі мен экология орталығының шығармашылық ұжымы туралы, жарты ғасырға жуық уақыт бойғы Орал өңірінің педагогтарының бірнеше буындарының мақсатты да баянды жұмыстарының нәтижесі болып табылатын жетістіктері туралы баяндайды.

Музей – ел тарихы, ұлттың көне менталитеті, дүние жүзі мәдениетінің қайнар көзі тоғысатын жер. Себебі, музей қойылымдарына орналасқан әрбір мұраның астарында сол жеке мұра тарихы ғана емес, осыған байланысты болатын кез келген халықтың жүріп өткен ізі, тарихы жатыр. Демек, аталмыш тақырып қай тұсынан алып қарасак та бүгінгі күн талабына сай зерттеуді қажет ететін өзекті, көкейтесті мәселе болып табылады.

Музей ісіне байланысты жекелеген зерттеулер болғанымен, олар Қазақстан музейлерінің қалыптасуы мен даму тарихы жөнінде толыққынды, аяқталған ғылыми негіз бере алмайды. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы музейлер, ХХ ғасырдың 70-ші жылдарынан былай қарайғы музейлер тарихы, қайта құру жылдарындағы музейлердің жай-күйі, тәуелсіздік алғаннан кейінгі музейлер өміріндегі өзгерістер ғылыми зерттеу назарынан мүлдем тыс қалған. Мұндай жағдайдың өзі аталмыш тақырыпты зерттеу нысаны етіп алуды қажеттеді.

«Музейлердің қалыптасу және даму кезендері» деп аталатын екінші бөлім республика музейлерінің қалыптасуы мен даму тарихына арналған үш тармақшадан тұрады.

Алғашқы музейлер қазақ даласында ХІХ ғасырда қалыптаса бастады. Зерттеу барысында Қазақстан жерінде музей ашудың алғашқы қадамдарының 1823-1845 жылдар аралығында Ішкі Бөкей Ордасының ханы Жәңгірден басталғандығы анықталды.

Жәңгір хан жинақтаған құнды жәдігерлер казак халқы үшін баға жетпес мұра. Олардың ішінде 1742 және 1749 жылдары патшайым Елизавета, 1775 жылы Екатерина, 1802, 1812, 1823 жылдары Александр патша сыйлаған қылыштар бар» [18]. Бірақ бұл ресми түрде музей деңгейіне жетпей хан Ордасының бөлмесін безендірген заттардың жинағы ретінде қалып қойды. Дегенмен, бұл қадам алдағы уақытта өлкеде музей құрылысының жандануына негіз болғандығына күмән жоқ.

Мұражаймен келісім-шарт жасау. Оған мыналар кіреді:

- экскурсияның балама нұсқалары мен олардың тақырыбы;
- топтағы экскурсанттар саны;
- экскурсияның бағасы (аралас – топтық және жеке, жас ерекшеліктері бойынша, т.б.);
- мұражайға топтен бару жеңілдігі;
- экскурсия жүргізуге өтініш беру мерзімі;
- өтініштен бас тарту мерзімі;
- серіктестердің біреуінің әсерінен мұражайлық экскурсияның бөлінуі үшін материалдық жауапкершілікке тарту.

Қосымша қызметтер, яғни тур пакетіне енгізілмеген қызметтер туралы да ұмытпаған жөн. Олар туристерге қосымша ақы төлеу арқылы ұсынылады. Бұл көбінесе ерекше экскурсиялар, шоу, теңіздік, таулы немесе өзендік серуендер, аквабаябақтарға, ұлттық саябақтарға және қорықтарға бару, тау мен шөлдегі сафари, аң аулау, балық аулау және басқа да көптеген түрлері. Осы қызметтерді ұсынатын кәсіпорынмен туристердің қосымша қызметпен қамтамасыз ету және бағаларына жеңілдік алу мақсаттарымен жеке келісім-шарт жасалынады.

Мұражайларды топқа жіктеу. Топтау нысандары болып мұражайлар саналатындықтан мұражайлардың жіктелуі олардың белгілі бір қасиетіне байналысты мұражайларды түрлі топтарға бөлуді көздейді. Жіктелу мұражайлардың белгілі түр, бағдар, мәртебе және санатқа жатқызылуын көрсетеді.

Мұражай түрі қоғамдық қолданудың сипатымен айқындалады. Бұл белгілер бойынша мұражайлар үш негізгі түрлерге бөлінеді: ғылыми - ағартушылық, ғылыми және білім беру.

Мұражай бағдары белгілі білім, өнер немесе өндіріс саласындағы байланыстармен анықталады. Мұражайлардың топтарға бірігуі педагогикалық қызмет тәсілдерін жүйелендіріп және мұражайдың өзіндік өзгешелік бағдарына сәйкес оның білім беру мен ағартушылық қызметтерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Бұл жағдайда педагогикалық жұмыстың түрлері мен әдістері мұражайдың әр тобы үшін бірдей болады.

Мұражайлар жабық жүйедегі, мемлекет пен қоғам алдында мұражай заттарын сақтау, қорғау, пайдалану функцияларына жауап беретін мекеме. Мұражай жүйелері әртүрлі профильдегі, типтегі мұражайлардан тұрады.

Мұражайлар негізгі профилі жағынан төмендегідей топтарға бөлінеді:

1. Тарихи мұражайлар – тарих білімі мен ғылымына негізделген жүйе бойынша бөлінеді.

Олар: а) жалпы тарихи б) археологиялық в) этнографиялық г) нумизматикалық д) тарихи – экономикалық е) білім мен ағартушылық тарихы ж) арнайы тарихи мұражай (спорт тарихы, музыка тарихы т.б.)

2. Көркемөнер мұражайы өнер мен өнертануға қатысты барлық мұражайлар. Мысалы, өнертану мұражайы, картина галереясы, мүсін мұражайы, колөнер мұражайы, қолданбалы өнер мұражайы, гравюра кабинеті, театр, музыка, кино өнері мұражайлары т. с. с.

3. Табиғи – жаратылыстану тарихи мұражайлары - өз жұмыстарында жаратылыстану ғылымы пәндеріне сүйенеді. Оған биологиялық, ботаникалық, зоологиялық, геологиялық, минералдық, палентологиялық, антропологиялық және экологиялық т. с. с. мұражайлар жатады.

4. Техникалық мұражайлар – техника ғылымымен тығыз байланысты мұражайлар, оған: политехникалық, техникалық, авиация, автокөлік, байланыс, кеме жасау, тау – кен ісі, темір жол көлігі, жеке өнеркәсіптер мұражайы, техника ескерткіштері т. с. с. мұражайлар жатады.

5. Әдеби мұражайлар - әдебиет салаларына бағытталған, белгілі жазушылардың өмірі мен қызметіне арналған мұражайлар.

6. Кешенді мұражайлар – екі, үш профильде жұмыс жүргізетін мұражайлар. Мысалы, тарихи – көркем, тарихи – архитектуралық, ауыл шаруашылығы мұражайы т. с. с.

Комплексті мұражайлардың кең тараған түрі - өлкетану мұражайлары. Олар тарих пен жаратылыстану бағытын біріктіріп жұмыс істейді.

Ал типтік жағынан мұражайлар 3 – ке бөлінеді:

- 1) ғылыми зерттеу;
- 2) көпшілік – ағарту;
- 3) зерттеу, академиялық – оқу.

Қазіргі мұражай жүйесінде ғылыми зерттеу типі кең тараған. Ал академиялық оқыту мұражайлары белгілі бір ғылыми салаға байланысты зерттеу жұмысын терең жүргізеді. Әсіресе, мұражай қорларын жинақтаған кезде далалық экспедиция жұмыстары, бірлескен археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесі кеңінен қолданылады.

Мұражай жұмысы тек өткен дәуірдің ескерткіштерін жинап қана қоймай, қазіргі заман тұрғысынан да үнемі ізденушілік, зерттеу жұмыстарын үзбейді.

Ғылыми жұмыстардың көп міндеттері экспозициялар арқылы шешіледі. Мұражайлар мынадай белгілер бойынша жіктеледі.

1. Түрі бойынша немесе қызмет аясы мен адресат бойынша (зерттеу, ғылыми-ағартушылық, білім беру, балаларға арналған);

2. Сақталған мұраның түрі бойынша (коллекциялық Мұражайлары, қоршаған орта мұражайы, үй-мұражайы, сарай-мұражайлар, пәтермұражайлар);

3. Ғылыми-құжаттамалық қызметті жүзеге асыру белгісі бойынша (коллекциялық және ансамбль түріндегі мұражайлар);

4. Экспозиция мен нысандарының ғимарат қабырғасынан тыс орналасуы бойынша аспан астындағы мұражайлар (мұражай-ескерткіштер, мұражай қорықтар, сәулет-ансамбльдері, ландшафтылар, қоныстар, ботаникалық бақтар, «Скансен» түріндегі мұражайлар, тірі мұражайлар);

5. Екі немесе одан да көп бағдарды біріктірген өзіндік белгілері бар мұражай түрлері (кешендік, өлкетану, тарихи-әдебиеттік, сәулеткөркемөнер, экомұражай, мемориалды);

6. Мәдени маңыздылығының санаты бойынша (ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра нысандарының тізіміне кіретін мәдени мұраның аса құнды нысанының мұражайлары);

7. Мәртебесі бойынша мұражайлар үш топқа бөлінеді:

а) Меншік түрі бойынша (мемлекеттік, муниципалды, қоғамдық, коммуналдық, ведомстволық, бірлескен, жеке, шіркеулік, оқу орындары жанындағы мұражайлар, өнеркәсіп жанындағы мұражайлар);

ә) Әкімшілік аумағы тиесілі бойынша (орталық, ұлттық, республикалық, өлкелік, облыстық, қалалық, аймақтық, ауылдық);

б) Мұражай желісінде орны бойынша (мұражайлық бірлестіктер, бөлімшелер, басмұражайлар, мұражай-қорықтар, мәдениеттің аса құнды нысаны-мұражайлар); - қызмет көлемділігі бойынша - мұражай түрінің мекемелері (виртуалды мұражай, мұражайдың жеке қызметін атқаратын мекемелер-галерия); - бейінді топтар бойынша (мұражайдың белгілі ғылыммен, өндіріс саласымен, техника немесе өнер түрімен байланысады).

Мұражайлардың түрі немесе қызмет аясы мен адресат бойынша жіктелуі мұражай қызмет жасап отыратын келушілердің негізгі санатымен байланысты. Келушілер санаты ішінде әдетте келушілердің кең шеңбері оқушылар, балалар, мамандар көзге түседі.

Мұражайлардың түрі бойынша жіктелуіне ғылыми-зерттеу, ғылыми ағартушылық, білім беру, балалар мұражайлары жатады [23].

15-тақырып. Туристік қызмет және туристік ресурстар.

Жоспар

1. Рекреациялық туризмнің іс-әрекет әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде
2. Рекрациялық аудандарға сипаттама

Қазіргі уақытта көпшілігі үш негізгі қағидаға бағытталған әлеуметтік туризмнің Концепциясына қарайды: туризмдік ортадағы төмен табысты адамдарды, қоғамның әрбір мүшесі ретінде демалыспен қамтамасыз ету; аз қамтылған азаматтарға туристік саяхаттарға бару үшін субсидия беру; туризм дамуындағы мемлекеттік және қоғамдық құрылымдарға қатыстыру. Ол Швейцарияда, Германияда, Францияда демалыс қағаздарын пайдалану арқылы жүзеге асырылды. Қазақстанда туризмнің бұл типі әлеуметтік қорғау фонды арқылы және емделу-сауықтыру туризмі арқылы іске асырылады. Соңғы жылдары туризмнің жаңа түрлері пайда болды және сұранысқа ие болды: экотуризм, агротуризм, экзотикалы-шытырман және төтенше туризм. Бұлардың пайда болуы бірқатар факторлардан туындаған: саяхатты ұйымдастыруда жаңа мүмкіншіліктер беретін ғылыми-техникалық прогресс; стресті жеңілдетуді қажет етушілер және өмірдің тірлігінен мезі болғандарды ескеретін урбандалу.

Экотуризмнің басты мақсаты – туристерді табиғаттың құндылығымен таныстыру, адамдарға экологиялық тәрбие және білім беру. Оны ұйымдастырудағы ерекшелік – саяхатты ұйымдастыруда табиғи ортаға минималды әсер ету, қонақүйлер желісін құру, туристерді экологиялық таза тағамдармен қамтамасыз ету және т.б. Экотуризм өзгертілмеген немесе адамдар әрекетінен аз өзгеріске ұшыраған экологиялық таза табиғи аумақтарға баруды қамтиды (ұлттық табиғи саябақтар, қорықтар, қорықшалар). Экотуризм шеңберінде экобілімділік турлар, экожүйедегі турлар, фотомен аң аулауды атауға болады.

Агротуризм (ауылдық туризм) экологиялық таза аудандарда демалу немесе көңіл көтеруді ұйымдастыру мақсатымен ауылдық жерлерге бару. Оның дамуы, таралуы және өте жоғары дәрежеде танымал болуының алғышарттары: урбандалу деңгейінің өсуі, құны төмен демалыстың қолжетімді болуы, экологиялық таза және пайдалы тағамдарды пайдалану

мүмкіндігінің болуы, табиғатты демалу ниетінің болуы. Ауылдық туризм типі бойынша демалысты таңдаудың негізгі мотиві келесідей: қымбат курорттар немесе қонақүйлерде демалуға қаражаттың жетіспеушілігі, ауылдық жердегі өмір салтының тұрақтылығы, дәрігердің нұсқаулығы бойынша климаттық жағдайлардағы сауықтыру қажеттіліктері, табиғи табиғатқа жақын болу және таза ауада, орманда көп уақыт өткізу мүмкіншілігі, экологиялық таза өнімдермен тамақтану, тыныш өмірге деген қажеттілік, басқадай мәдениет пен дәстүрлерді қосылу мүмкіндігі. Агротуризмді ұйымдастыру ауылдағы үйлерде тұрумен және тамақтанумен ауылдық турларды қалыптастыратын арнаулы «туристік ауылдарды» құрумен қамтылады. Агротуризмнің «бір күндігі» Канада және АҚШ-та таралған. Адамдар ауылдық жердегі егін алқаптары мен плантацияларға өздеріне қажетті жеміс-жидектерді жинау үшін келеді. Бұл қаланың адамдары үшін өз мәніндегі демалыс және көңіл көтеру, ақшалай қаражатын үнемдеу, себебі жеміс-жидектерді өздігінен жинау, дүкеннен сатып алуға қарағанда, арзанға түседі, ал фермерлерге көлікке және оны тасымалдауға кететін шығынды азайтады. АҚШ-та Хэллоуин мерекесінің алдында жастар өз компанияларымен немесе отбасымен қала сыртына барып демалады және өзіне ұнаған қауынды таңдап алады [24].

Экзотикалық-шытырман және төтенше туризм ерекше табиғи нысандарға және шытырман әрекеттерге баруға бағытталған (сарқырамалар, шөлдер және басқалар). Заманауи туризмнің арнаулы түрлеріне келесі белгілерімен сипатталатын турлар жатады: көлемді емес; туризмнің өте аз танымал түрі; соңғы тур өнім құрастырудағы қиыншылықтар; капитал қажет ететін туризм түрі; туризмнің әртүрлі ерекшеліктерін біріктіретін турлар, адамдар екінші қайта қажет ететін, туризмнің жаңа түрлері; ақша берудің дәсүрлі емес көзін пайдаланатын туризм түрі. Арнаулы туристік-рекреациялық әрекеттің категориялары және сандарының арнаулы түрлері берілмеген. Туристердің қажеттіліктерінің өзгеруіне қарай жаңа арнаулы түрлер пайда бола бастайды, ал олардың қатары біртекті және үйреншікті түрге айналады.

Туризм саласындағы алғашқы теориялық зерттеулерді ХХ-ғасырдың жиырмамыншы жылдарында Францияда Р. Бланшер, Италияда А. Мариотти еңбектерінен көреміз. Олар Еуропадағы туристік қозғалыстар мен Альпі таулы аумағындағы туристік шаруашылықты дамыту мәселелерімен айналысып бірнеше құнды еңбектер жариялады. ХХ-ғасырдың отызыншы жылдарында туризм географиясының мазмұндық саласына, Германияда – Р. Глюксман, А.Борман, Х. Позер, Францияда – Д. Мидж, Швейцарияда – В. Унцикер, Жапонияда – М. Сато, К.Мисава, Й. Танаке, К. Танака, Т. Осаки сонымен қатар, АҚШ-та – Р. Браун, К.С. Мак-Мерри көптеген өзгерістер мен толықтырулар енгізді. Олардың

зерттеулерінде туризмнің ауылдық елді мекендер мен жергілікті жердегі кеңістік пен туристік ресурстарға тигізетін әлеуметтік-экономикалық әсерлер туралы болды. Еуропа ғалымдарының зерттеулер нәтижесінде Берлинде жоғарғы сауда мектебінің жанында (1929-1934) алғаш рет туризм зерттеу институты ашылып, алғаш туризм теориясының іргетасы қаланды. Туризмді ғылыми тұрғыдан қарастырған, мамандар даярлайтын жоғары білім беретін бірінші туристік орталық болып Ягеллон университетінің жанынан 1970 жылы М. Бачваров ашқан Краков туризм студиясы. Сол жылдары поляк географы С.Лешицкийдің туристік теориялық зерттеу еңбектері жарық көрді. Ол бірінші рет ғылыми әдебиеттерге «туризм географиясы», «туристік география» түсініктеріне анықтама беріп, географиялық әдебиеттерге «туризм» терминін енгізді. Туризм географиясының осы кезеңдегі дамуында туристік қозғалыстарға, оның даму үрдісіне байланысты теориялық, шаруашылық, географиялық, құқықтық, қоғамдық мәселелерін қарастырылды. Туризм түсінігін анықтау маңызды мәнге ие болды және басты рөл атқарды [40].

КСРО-да 1960-жылдардан бастап демалыс пен туризм, демалыс орындары орналасатын аудандарды жоспарлау жұмыстары қолға алынды. Табиғат кешендерін рекреациялық бағалауды Л.И.Мухина, В.В. Савельева (1973), олардың рекреациялық сыйымдылығын, рекреациялық салмаққа тұрақтылығын Н.С. Казанская (1972), Е.Г.Шеффер (1973) анықтау мақсатында зерттеулер жүргізді. М.В.Ломоносов атындағы ММУ-тің ландшафттанушы ғалымдары Е.Д. Смирнова, В.Б.Нефедова, шипажайлы емдік сауықтыру аймақтарында географиялық зерттеу бағытында қолданбалы зерттеулер жүргізіп, рекреациялық аумақтарды анықтап пайдалану туралы ұсыныстар жасады. Осыған орай рекреациялық аудандастырудың мәні анықталып, қағидалары мен әдістері жасалынды. Экономикалық-географиялық сипаттама беру бағытын көздейтін И.В.Зорин (1969), Б.Б.Родоман (1971), М.Бачваров (1970) зерттеулері маңыздылығы жоғары. Туризм экономиканың бір саласы ретінде қарастырыла отырып экономикалық тұрғыдағы зерттеулер П.Самуэльсон, К.Эрроу, В.Леонтьев концепциялары шаруашылықты стратегиялық жоспарлаудағы, И.А.Александров, А.И.Анчишкин, А.Г. Аганбегян, Н.Е. Колосовский, А.М.Алексеев, т.б., аумақтық жүйелердің әртүрлі деңгейдегі даму теориясы мен практикасы негізделді. Ресейлік және шетел ғалымдары В.Г. Гуляев, Е.П.Голубков, Ф. Котлер, Е. Криппендорф, А.М. Лавров және т.б. аумақтық рекреациялық кешендердің даму проблемасын маркетингтік тұрғыда қарастырды. 1973 жылы алғаш рет КСРО-да профессор В.С.Преображенскийдің мектебі (КСРО Ғылым Академиясының География институты) алғаш рет рекреациялық аудандастыруды жүзеге асырып оның нәтижелері 1980 жылы нақтыланып

іске аса бастады. КСРО аумағы 4 аймаққа, 20 ауданға бөлінді. Бес жыл өткен соң И.В. Зорин рекреациялық аудандастыруды нақтылай отырып, КСРО аумағын 5 аймаққа, 31 ауданға бөлді. Ал КСРО-ның ыдырауына байланысты Ресейдің халықаралық туризм академиясының ғалымдары ТМД елдерінің аумағын 4 рекреациялық аймаққа, 20 ауданға (2008) бөлген.

Қазақстанда табиғи шипажайлық жергілікті жерлерді анықтау бағытындағы экспедициялық зерттеулер 1930-жылдары жүргізіле бастады. Экспедицияның құрамына бальнеолог М.С.Лавров, климатолог Н.Н. Коростелев, инженер-химик Э.Э. Картерс, сонымен қатар дәрігерлер енді. Олар Қу, Аяқ Қалқан минералды су көздерін зерттеп, емдік мақсатта пайдалану мүмкіндіктерін анықтады. Ұлы Отан соғысы аяқталған соң, Қазақ КСР-ның ғылым академиясының емдік және экспериментальды хирургия институтының курортология секторының ғылыми зерттеушілері Б.А. Атшабаров, Ш. Сабденов Қапал-Арасан шипажайында науқастарды сумен емдеу әдістерін одан әрі жетілдіру жұмыстарын бастады. Географиялық зерттеулер Қазақстандық ғалымдар тарапынан 1970-2016 жж. А.С. Бейсенова, А.Р. Медеу, Ж.Д. Достай, В.П. Благовещенский, И.В. Северский, Г.В. Гельдиева, Г.М. Джаналеева жүргізді [9, 11-12 б]. Туризмнің маңыздылығы жөніндегі теориялық-әдіснамалық анықтамаларды отандық С.Р. Ердәулетов (1993), А.М. Мелдебеков (1998), С.Тілеубергенов (1995), К. Мусин (1997), Д. Вудворд (2008), Е.А. Токпанов (2008), О.Б. Мазбаев (2010), А.А. Жакупов (2016) зерттеулерінен және т.б ғылыми танымдық әдебиеттерде кездестіруге болады. Қазақстанда туризм географиясының ғылыми зерттеу бастамасы 1970-жылдары Мемлекеттік жобалау институтынан (Казгипроград) басталды. Онда әртүрлі маман иелері Қазақстанның туризмінің аумақтық орналасу мәселелерімен айналысты. Алғашқы туристік зерттеулерге С.Р.Ердәулетовтің «Жамбыл облысында 1990-2005 жж. туризм индустриясын даму және орналасу схемасы 1993 жылы ҚР туризм индустриясының ұлттық даму бағдарламасы жасалынды. Л.К.Чиковани, М.К.Назарчук, Н.Н.Гировка, Т.Б.Байзаков, С.Н. Дудукалова, И.Л. Фишман, О.Е. Фирсова туристік карталары пайда болды. 2008 жылы Туризм және спорт министрлігі тапсырысымен Қазақстан республикасы туристік карта-схемасы құрастырылды, авторлары - Т.Бекбергенов, Б. Кожакметов, Г. Парамонов. Алматы облысының ландшафт-экологиялық 1:600000 масштабтағы картасы М.К. Назарчук басшылығымен 2007 жылы алдымен орыс тілінде, соңынан О.Б. Мазбаев авторлық аудармасымен қазақ тілінде жарық көрді. 1990-жылдары география институты мамандары В.И. Попов (1997-1999), В.П. Благовещенский басшылығымен Солтүстік Тянь-Шань, Жетісу Алатауы рекреациялық табиғатты

пайдалану мәселелерімен айналысты. Нәтижесінде рекреациялық аудандастыру принципі қаланды, картографиялық рекреациялық әдістеме негізделді. 2000-жылдардан бергі Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің экономикалық географиядан қорғалаған кандидаттық диссертациялар туристік зерттеулерге өзіндік үлес қосты. С.Р.Ердәулетов Қазақстанда туризмді аумақтық ұйымдастыру мен кешенді дамытудың теориялық-әдіснамалық және тәжірибелік мәселелерін зерттеумен Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нде 1999 жылы құрылған туризмнің ғылыми-оқу орталығында С.Р. Ердәулетовтың басшылығымен Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының гранты бойынша 2000 жылдан бастап «Рекреациялық ресурстарды бағалау Қазақстан Республикасында туризм индустриясын тұрақты дамытудың кепілі» тақырыбында іргелі зерттеулер жүргізілуде.

Қазақстанның табиғат ресурстарын рекреациялық бағалау Т.С. Гуляева, Т.С.Русманова, В.И. Попов, Л.Ю. Абулхатаева, С.Ф. Буланин, Н.П. Гасанова, Н.В.Пиманкина И.Г. Васильева, С.А. Шабельникова еңбектерінде көрініс тапса, география институтының монографиялық басылымдарында географияны тұрақты дамыту мәселелері туралы деректерді көреміз. Сонымен қатар, академик Ә.С.Бейсенова «Қазақстан табиғатын зерттеулері», Г.М. Джаналеева «Теоретические и методологические вопросы географии» монографиялық еңбектерінің географиялық мазмұны туристік зерттеулерге негіз бола алады. Қазіргі кезде Қазақстанда географиялық-рекреациялық тақырыптағы зерттеулердің басталғандығын көреміз [25].

Туристік ресурстарды жіктеу поляк экономисі М.Труаси (*M. Troisi*) 1963 жылы және Француз экономисі П. Дефер 1972 жылдары берген анықтамалары жиі қолданысқа ие. М.Труаси жіктеулерінің негізінде туристік ресурстарды адам әрекетімен жасалынған және адамдардың қатысы жоқ қалыптасқан ресурстық топтарға жіктелуі басым. Ол негізінен үш топқа бөледі:

- табиғи туристік ресурстар «әлеуетті туристік капитал». Олар климат, өзен, көл, таулар, орман алаптары. Бір сөзбен айтқанда табиғи климаттық ресурстар деп атауға болады. Осы ресурстар қалпына келмейтін және ұзақ жылдар бойы қайта түзілетін деп саналады;

- адам қолымен жасалынған туристік ресурстар. Архитектуралық кешендер, құрылымдар мен ескерткіштер, өнер туындылары. Оларды экскурсиялық танымдық нысандар тобына жатқызамыз;

- «Қосымша» туристік ресурстар тобы дей отырып адамдардың іс-әрекеті барысында қызмет көрсетуге бағытталған нысандар мен инфрақұрылымдық жағдайларды жатқызады.

П. Дефер туристік ресурстарға адамдарға қызмет көрсететін кешендерді жатқызбай барлық туристік ресурстарды төртке бөліп қарастырады. Әр топ өзіндік элементтерге бөлінеді: гидроном – туристік ресурстар тобына суға байланысты ресурстар топталған. Олар: теңіз, көл, өзен, мұздықтар, сарқырамалар, минералды су көздері; фитом – туристік ресурстар тобы жерге байланысты топтастырылған. Фитом элементі болып тау, орман, жанартаулар, шығанақтар мен фьордтар, әдемі табиғат көріністері, адамдар іс-әрекеті барысында калыптасқан ұлттық саябақтар саналады; литом – адамдар еңбегімен пайда болған туристерді қызықтыратын нысандар тобын санайды. Тарихи археологиялық құрылымдар, мұражайлар, этнографиялық ауылдар, әуежайлар, қала көшелері мен архитектурасы т.б. жатқызады; антропом туристік ресурстар тобына адам тіршілігімен тікелей қатысты ұлттық салт-дәстүр, қолөнер, әлеуметтік-тұрмыстық, фольклор, өнер туындылары, карнавалдар, ұлттық мейрамдар мен мерекелер, шаруашылық, өндірістік кәсіпорындар т.б. жатқызуы орынды.

Егер де П. Дефер туристік ресурстар жіктемесіне сүйенсек, барлық туристік рекреациялық ресурстарды екі топқа бөле отырып қарастырған орынды.

Негізгі туристік рекреациялық ресурстар тобы деп оған табиғи, тарихи, мәдени ресурстарды топтастыру қажет.

Жанама – ресурстық топтар деп оған әлеуметтік экономикалық ресурстарды (материалды, қаржылық, еңбек, ақпараттық) топтастырамыз.

Ғылыми басылымдар мен әдебиеттерге шолу жасау нәтижесінде туристік рекреациялық ресурстарды қазіргі кезде табиғи-климаттық, мәдени-тарихи және әлеуметтік экономикалық ресурстар деп жіктей отырып талдау жасаймыз.

Табиғат ресурстары туризмнің дамуына алғашқы ықпал етуші фактор. Оның қызметі алуан түрлі. Ең басты қызметі адамдардың денсаулығын ретке келтіруші күш қуат беруші рекреациялық маңыздылығы бар. Табиғат ресурстарының пайда болуы жағынан және рекреациялық пайдалануына байланысты өзі жіктеледі.

Пайда болуы жағынан физикалық (геологиялық, климаттық, термальді, гидрологиялық ресурстар), биологиялық (топырақ ресурстары, флора, фауна), энергоақпараттық (жергілікті жер, ландшафт) болып жіктеледі. Географиялық ортаның алуан түрлі туристік рекреациялық ресурстарға бай болуына, рекреациялық аумақтарды тиімді ұйымдастыру, демалыстың түрлерінің қажеттілігін болжау және рекреациялық ресурстардың аймақтық ерекшеліктерін бағалаудың түйінді мәселелерінің ауқымы кең болып келуі нәтижесінде туризм мен демалысты ұйымдастыру мақсатында туристік рекреациялық іс-әрекеттің ресурстық

әлеуетін зерттеу, өзекті мәселелерге айналып, арнайы ғылыми танымдық нысанға айналып география салаларының басын біріктіріп жаңа географиялық пән – туризм географиясын қалыптастырды. Туристік рекреациялық іс-әрекеттің өзекті мәселелерін құрумен алғашқылардың бірі болып географияда КСРО география институтының физикалық география бөлімі (бөлім меңгерушісі В.С. Преображенский) мен экономикалық география бөлімі (бөлім меңгерушісі А.А. Минц) айналысты.

Турист ботаникке қажетті жабдықтар: қорапша, жалпақ пышпақ, күрек, жазба дәптер, түсті карандаш, өсімдіктер анықтамасы.

Фенеология-табиғат заңдылықтарын маусымдық зерттеулері. Фенеологиялық әдісіне көпжылдық бақылаулардың қайталануы жатады.

Турист зоологияға қажет аспаптар: суды және жер бетін мекендейтін жәндіктерді аулайтын аспаптар; спирт, эфир, фармален және т.б.; макта, пинцет, ине-жіп; газет-қағаздар, жазба кітапша, жазу құралдары.

Өсімдіктерді бақылау үшін көктем мен жаз мезгілдеріндегі негізгі бақылау жүргізіледі. Яғни, климатқа тән болуы, топырақпен байланыстылығы, тұқымның себілуі; алғашқы жапырақтың шығуы; гүлденуі; түсінің өзгеруі; қурауы; жануарлар типіне байланысты ірі жануарлар, жәндіктер, құстар болып бөлінеді; тұқым беруі; ортаға бейімделуі

Қазақстанда рекреациялық туризм онша даму деңгейіне жетпеген. Бірақ мүлдем төмен деп те айта алмаймыз. Себебі Қазақстанның территориясының қай аймағына қарамастан да рекреацияға қолайлы ресурстар табылады, бірақ сервистің қызмет көрсетуі халықаралық стандарттар деңгейіне сәйкес келмейді. Егер дүниежүзілік стандарттарына жауап беріп жатса онда көптеген шетел валютасын тартуға мүмкіндіктер туар еді. Себебі Қазақстанның табиғаты басқа елдердікіне қарағанда таза да, жаңа және де емдік қасиеттері мол жерлері көп. Мәселен: Оңтүстік Қазақстан облысында: Сарыағаш, Барыс, Арман және тағы басқа, Көкшетау қаласы маңындағы көптеген рекреациондық аймақтар, Алматы облысы территориясындағы санаторилер барлығы-барлығы еліміз Қазақстанның дамуына өз үлестерін аз да болса да қосып отыр.

Осындай мол ресурстарды болашақ біздер бүкіл әлемге әйгілі етіп, дамытып, шетел валютасын тарту арқылы еліміздің экономикасын одан әрі даму деңгейіне жеткізуіміз керек.

Қазіргі таңда рекреациялық туризмнің дамуының ортақ тенденцияларын анықтай білу қажет. Оған келесі тенденцияларды жатқызуға болады:

- Рекреациялық сұраныс көп ауданға дем алу орындарын жақынддыту.
- Азаматтардың аз уақыт ішінде дем алуына жағдай жасау.

-Ұлттық және табиғи парктерді ұйымдастыру, және де орман, гидропарктерді ұйымдастыру, себебі, бүкіл жыл мезгілдерінде туристер табиғатта активті дем алуы үшін.

-Жаңа демалу фирмалары мен түрлерін ойлап табу.

-Туристік рекреациямен айналысатын фирмалардың қызметін жылдың барлық уақытында тұтынуға мүмкін ету керек.

Шығыс Қазақстан облысының бірегей туристік әлеуеті бар. Туризм дамуының күшті жақтары болып табылатындар: ыңғайлы географиялық жағдай (Еуразия орталығы), Ресей Федерациясымен, Қытай Халық Республикасымен және Монғолиямен шекаралас ынтымақтастық, ұлан-ғайыр аумақ және табиғат ландшафтының сан алуандығы, бірегей рекреациялық ресурстар, бай мәдени-тарихи мұра, сондай-ақ көрші мемлекеттердің шекаралас өңірлерінде қазақ диаспорасының тұруы. 2006 жылы облыста 55 туристік фирма тіркелген. Туризм дамуының басым бағыттарынан келіп-кету бағыттарын және ішкі бағыттарды бөліп көрсетуге болады. Облысымызда болып қайтқан туристер негізінен Ресей Федерациясынан, Германиядан, Қытайдан, Франциядан туыстарына барып қайту мақсатымен, іскерлік мақсаттармен, сондай-ақ демалу және танымдық мақсатпен келді. Облыс аумағында 15 санаторийлер, емделу пансионаттары және демалу базалары жұмыс істейді. Қонақ үй шаруашылығы 38 қонақ үйінен тұрады, оның 5-уінің мейрамханалары бар, 16-сының мейрамханасы жоқ және 17-сі аз уақыт тұруға арналған. Объектілер санының өсуі және олардың толығының тұрақтылығы байқалады. Облыс аумағында 670 тарихи-мәдени мұра ескерткіштері, сондай-ақ туристік жағынан қызықты бірнеше ондаған бірегей табиғат объектілері орналасқан. Облыс шегінде бірнеше маңызды рекреациялық аймақтар айқындалған: Бұқтырма жағалауы, Сібе көлдері, Алакөл көлі, Катон-Қарағай ауданы және Риддер қаласына жақын аймақтар. Осы аймақтарда ТМД-ның ғана емес, алыс шетелдердің де көптеген туристерін қызықтыратын Кенді Алтай табиғатының негізгі көрікті жерлері орналасқан. Бұған қоса, бай табиғат және мәдениет әлеуетіне негізделген облыстың қазіргі заманғы туристік индустриясы халықаралық талаптарға сай емес және туристік саланың және туризммен аралас салалардың тұрақты дамуын қамтамасыз етпейді. Бүгінгі күні туризмнің инфрақұрылымы, сервис деңгейі нашар дамыған, екінші буындағы білікті туристік кадрлар жетіспейді, автомобиль жолдарының, көптеген мәдениет және тарих ескерткіштерінің қанағаттанғысыз жағдайы, батыстық туристің біздің өлке туралы хабарының аздығы, туризмнің негізгі көрсеткіштерін есептеу әдістемесінің жетілмегендігі, облыстың кейбір аудандарындағы экологиялық жағдайдың қолайсыздығы.

Жоғарыда аталған рекреациялық демалу аймақтарының экологиялық жағдайының проблемаларын шешу байсалды қырдан келуді талап етеді. Мысалы, «Голубой заливтің» Орталық аймағындағы, Алакөл көлі мен Сібе көлдеріне жақын аумақтардағы антропогендік жүктеме өте жоғары және қоршаған ортаға айтарлықтай зиян әкеледі. Бұл аумақтарда көптеген құрылыстар санитарлық және су қорғау нормаларының талаптары ескерілмей тұрғызылған. Жер бөлу қатаң келісімсіз және құрылыстың бас жоспарлары әзірленбей жүзеге асырылған. Бұл жағдайды тексеру арнайы түгендеу зерттеулерін қажет етеді, соның негізінде осы аймақтар құрылысын қайта ұйымдастырудың бас жоспары әзірленетін болады, оларды пайдаланудың және жағдайды бақылаудың бірыңғай жүйесі құрылатын болады. Осы бағытта біршама жұмыстар жүргізілуде [26].

Бұқтырма жағалауы, Алакөл көлі және Сібе көлдері рекреациялық аймақтарының сызбалары жасалды. Осы аймақтардағы жерлерді мемлекеттік қордан алып, рекреациялық мақсаттағы жерлер санатына жатқызу жүзеге асырылды. Құрылысты және оларды пайдалануды реттеу жөнінде шараларды қабылдау үшін осы аумақтардағы объектілерді түгендеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс комиссиясы құрылды. ШҚО-да табиғат ресурстарын пайдалану стратегиясы қолда барларын ұтымды, ұқыпты игеру және оларды кейіннен ақылмен игеру және болашақ ұрпақ үшін сақтау қажеттілігінен туындауы қажет. Шығыс Қазақстан облысының табиғи кешені және оның құрамдас бөлігі, мәдени-тарихи ескеркіштері өзінің туристік мүмкіншілігі жөнінде бірегей. Географиялық және саяси ерекшелігіне байланысты ол экологиялық таза қалпын сақтап қалды. Шығыс Қазақстан аумағы шөлдерімен, даласымен, тайгасымен, тауларымен, өзендерімен, көлдерімен табиғи ландшафтар спектрімен бай.

Альпинистер мен тау туристеріне Белуха тауына саяхат ұсынылады. Туризмді дамыту жөніндегі негізгі бағыттар: экологиялық туризм, панта емі, санаториялық, қорықтарда болу (экосоқпағы), ауыл үлгісіндегі демалыс, альптурлар, рафтингтер, арнайы турлар: геологиялық, археологиялық, орнитологиялық.

Катонқарағай ауданында туристарға радон ваннасын қабылдаумен денсаулық курсың ұсынатын «Рахман көздері» санаториясы, «Долина царей» пантамен емдеу демалыс базасы орналасқан.

Зайсан ауданында туризмнің мына бағыттары әзірленген: шоп-турлар (Қытай), балық аулау туры, этнотурлар және маршруттар: сауыр тауларын, «Сауыр және Тарбағатай жоталарының тау етектерін» суретке түсіру; аңшылық турлар: «Қасқыр аулау», «Марал-тау ешкісі» құрама аңшылығы, Зайсантохты». Алматы облысының аумағы солтүстігінде Балқаш қаласы арқылы Сарыарқаның оңтүстік сілемдерімен солтүстік

шығысында Тарбағатай жотасымен, Барлық майлы тауларымен (Алакөл қазаншұңқырымен бөлінген), шығысында Жетісу (Жоңғар) қақпасы, Борохоро, Боротола жоталары арқылы Қытаймен, оңтүстік шығысында солтүстік Тянь-Шаньнің (Ұзынқара) жотасымен және Күгей Алатауымен, оңтүстігінде Іле Теріскей Алатауымен және Кіндіктас тауларымен, батысында Жусандала үстірті арқылы Шу-Іле тауының Айтау т.б. аласа таулар мен тауаралық аңғарлар шектеседі. Солтүстік батыста Балқаш қаласы арқылы Бетпақдала қиыршықтасты шөлді өңіріне ұласады.

Әнші құм - Іле өзенінің арғы жағында, солтүстік шығыс Алматыда таңғажайып табиғат құбылысы бар. Жұрттың айтуы бойынша бұл - Әнші құм. Ол ашық түсті құм түстерінен, сонымен қатар Жоңғар Алатауының Үлкен және Кіші Қалқан бөктерінің көлеңкесінен ерекше түске ие болады. Құмнан тұратын таудың ұзындығы 1,5 км, ал биіктігі 120 м. Бархан Қалқан шатқалының ортасында орналасқан. Әнші құмды тамашалауға туристер жиі келеді, олар үшін барханның 2 және 3 төбелеріне шығу өте қызықты, өйткені бұндай биіктіктен Іле өзені мен Алатау тауларының таңғажайып көріністерін тамашалауға болады.

Шарын каньоны Алматы облысының шығысында, Алматы қаласынан 163 км қашықтықта орналасқан. Каньонның аумағы 154 км. Осыдан 25 миллион жыл бұрын осы аймақты үлкен көл алып жатқан, кейіннен бұл көл тартылып, шатқалдық бүкіл тетіктерінен 200-300 м су шайып өткен. Бұл атақты Шарын өзені. Жалпы кангонның биіктігі 300 м, мұнда 300 миллион жыл өмір сүрген, сонау карбон кезіндегі жәндіктер қалдықтары бар. Сонымен қатар Шарын каньонын «Долина замков» те атайды.

Қазан үңгірі Іле Алатауының солтүстік бөктерінде орналасқан, бұл Шымбұлақ шаңғы базасынан 3 километр қашықтықта. Бұл үңгір Қазақстан территориясындағы ең үлкен үңгір болып есептеледі, оның ұзындығы 1390 км, ал ені 1-3 метр, биіктігі 8-10 метр. Қазан үңгір мореналары биіктеген сайын ені кішіреюде, оның кейбір жерлерінде мұзды қалыптасулар бар. Қазіргі кезде үңгір тұрғылықсыз болып табылады, бұған себеп оның орналасуы: теңіз деңгейінен 3300 метр биіктікте және қауіпті лавалы жерде орныққан, сондықтан бұл жерде туристік саяхаттар жасауға тиым салынады.

Қапал – Арасан санаторийі бұрынғы Талдықорған облысында орналасқан., нақтырақ айтатын болсақ ол Талдықорған қаласынан 300 шақырым жерде, Қапал деген ауылда орналасқан. Жалпы бұл демалыс орны облыстағы ең танымал санаторилердің бірі. Қапал – Арасанда тек қана әсем табиғат емес, сонымен қатар қазақтың емді сусындарымен емдеу әдістері жүреді. Санаторийде адамды физиологиялық қана емес сонымен бірге психологиялық тұрғыдан да қалпына келтіріп, сауықтыру

жұмыстары жүргізіледі. Мұнда шұбат, қымыз, сүттен жасалған әртүрлі тағамдармен ем жұмыстары жүргізіледі.

Алма – Арасан санаторийі Алматы қаласында орналасқан. Жергәләкті санаториде халықтың емдеу салалары қолданылады. Жылына Алма – Арасанға тек Алматы облысынан 5000 жуық демалушылар келеді. Облыс ішіндегі ең танымал демалу орны болғаннан кейін, жоғарғы технологиялық шаралар, тәжірбиелер қолданылады.

Есік обасы - Алматының шығысында 50 км жерде, Іле Алатауы баурайында. Есік обасының салынған кезі б.з.д. 6 ғ. деп есептеледі. Оны 1969—1970 жж. зерттеген археолог К. Ақышев. Обаның диаметрі 60, биіктігі 6 м. Топырақ үйіндісінің астында екі қабыр — орталықтағы және бүйірдегісі бар. Орталық қабыр тоналған. Бүйірдегісі аман жетті. Жерленген 18 жасар ханзада. Ол киіндіріліп, қару-жарақ таққан күйінде жерленген. Ыдыс-аяқтар, бүйіріне 26 таңбадан тұратын екі жол сөз жазылған күміс тостаған жатыр. Өліктің басына биік былғары қалпақ-дульға кигізілген, оның сыртына алтын бұтақтарына құстар қонған, сирек ағашты тау бейнеленген. Дульғаның төбесіне тәж ретінде титімдей арқар бейнесін қойған. Марқұмның мойнына ұшы барыс бастарымен безендірілген алтын өңіржиек салынған, құлағына бирюзадан салпыншағы бар сырға тағылыпты. Екі саусағында алтын жүзіктері бар. Белбеуінің оң жағына қызыл түсті ағаш қынапты, ұзын сессер ілініпті. Семсер темірден, оралмалы-орам бедері бар сабы имектев. Сол жағына ақинақ-қанжар ілінген.

Есік қорғаны Сақ- Скиф кезеңінің ең маңызды ескерткіші ретінде саналады. Қорған б.э.д. 4-ші ғасырға жатқызылады. Қорғанда жалғыз адам сақ дәстүрлеріне сәйкес жерленген; ол Ұлы Құшан империясының бір үлгісі болуы мүмкін.

Алтын Адамның бас киімі оқ тәріздес және үстінде платинкалармен өрнектелген сауыт сайман. Оның белбеуі мен қару-жарағы түгелдей алтын. Костюмді Сақ іскері аңдық стильде 4,000 алтын орнаменттермен өрнектеп жасаған. Оның қаруы (Ақинақ) екі жағынан алтынмен қапталып, 21 алтын аң бейнесімен өрнектелген «Аң» стилінде жасалған шедевр; Алтын Адамның көшірмесі Алматы және Астана мұражайларында тұр.

Жоңғар Алатауының батыс жағындағы Алтын Емел Ұлттық паркі Қазақстандағы ең үлкен қорықтарының бірі. 460,000 гектарға созылған қорықта жоғалу қаупі бар өсімдіктер мен жануарлардың түрлері сақталған [27].

Елімізде қазақстандық және шет елдік азаматтардың әр түрлі туристік қызметтерге деген сұраныстарын қанағаттандыру үшін кең мүмкіндіктерді қамтамасыз ететін қазіргі заманғы аса тиімді және бәсекеге қабілетті туристік кешенді іске асыруға жағдай жасалып жатыр,

ұлттық туристік өнімнің сапасын қамтамасыз ету үшін стандарттар әзірленді және қабылданды.

Қазақстан Республикасында туризмнің материалды – техникалық базасын дамытуға инвестиция тарту үшін шарттар анықталды. Бұл ретте әлемдік деңгейдегі «Жаңа Іле» туристік орталығын құру жөніндегі «серпінді» жобаны іске асыру маңызды мәнге ие болып отыр.

Қазақстандағы ішкі туризмді дамытуда үлкен роль атқарады және рольді ұлттық парктерді, нағыз қорықтарды, ботаникалық тапсырыс берушілерді, мәдени және сәулет ескерткіштерін ойнайды, бірақ бұл әлі де көрінбейді. Атап айтқанда, Қазақстанның аумағында 10 ұлттық саябақ және 10 қорықшалар бар, 100-ге жуық археологиялық және тарихи ескерткіштер бар, сондай-ақ біздің еліміздің мәдени мұрасы бойынша 3-еуі бар. Барлық кемшіліктерге карамастан, туризм индустриясының оң даму үрдісі соңғы айларда белгіленді және бұл бізге ұзақ мерзімді перспективаларды, оның ішінде Қазақстанның әлемнің бәсекеге барыпша қабілетті 50 елінің қатарына кіру стратегиясының аясында ескере отырып, максаттарды қоюға және міндеттер қоюға мүмкіндік береді. Ұлттық туризм саласы мүмкіншіліктерді жүзеге асыруға мүмкіндік берелі, бұл туризм индустриясы жоғары технологиялық инфрақұрылымды құру арқылы отандық және шет елдік инвестицияларға негізделген инициативті және ынталандыру негізінде жүзеге асырылады.

Қазақстан туристік туризмнің экзотикалық туризміне, сондай-ақ туристік-экскурсиялық туризмді қолдана алады. Осы аймақтағы негізгі басымдықтар Ақмола облысы, Алматы, Түркістан, Жамбыл, ШығысҚазақстан және басқа да облыстардың Шучинск-Бурабай курорттық аймағы болып табылады, олар Жібек жолы бойынша Қазақстан аумағында орналасқан.

Астана және Алматы қалаларында туризмнің негізінен дамуы. Көптеген елдердің қоныстанған азаматтары әлемнің туристері болып табылады, оларда жұмыс істейтін елдерде бар. Біздің азаматтарымыз үшін жағымды туризм дамып келеді. Бұл, бәрінен бұрын, Қапшағайда, Балқашта, демалыс және біздің бөлігімізде демалыс. Бұл туризмнің үлкен мүмкіндіктері Каспий теңізінің жағасында орналасқан. Республика халқы да емдеу-сауықтыру туризміне қойылған. «Сары-Ағаш» (Түркістан облысы), «Арасан-Қапал» (Алматы облысы), «Мойылды», «Баянауыл» (Павлодар облысы), «Жанакорған» (Қызылорда облысы), «Шучинск-Бурабай» деп танылған танымал лебіздер (Ақмола облысы), «Каспий» (Маңғыстау облысы) және басқа да көптеген. Кескіндемеде туристік ресурстары, сипаттайтын Қазақстан, Шарын шатқалы, Алтын Емел, Қожа Ахмет Ясауи және Арыстан Баб, Қапшағай су қоймалары, Көлсай

көл, Ыстық көл, Түрген сарқырамалары, Тұйық-Су, Хан Тәңірі, нәзік суреттер Тамғалы.

Қазақстандық туристік өнімдерді дамыту Әлемдік туристік нарықтың дамушы елдердің бірегей туристік имиджін қалыптастыру бойынша іс-шараларды іске асыруды жалғастырмай-ақ жетілдірілмеген.

Туристік нарықтың бәсекеге қабілетті түрін қалыптастырудың негізгі факторы отандық туристік өнімнің дамуы бойынша тиімді жарнама кампаниясы болып табылады, бұл келешегі бар экономистикалық компаниялардың туристік және ішкі туризмін жасауға мүмкіндік береді.

Туристік-белсенді елді мекендердегі туристік мүмкіндіктерге байланысты көптеген қалалардың туристік мүмкіндіктері туралы хабарларға байланысты, республикадағы кез-келген туристердіңәрқайсысы туристік қызметті бюджетке түсіріп отырады. Индустриалды сувенирлік өнімді дамыту арқылы кешенді қабылдау мүмкін емес.

Экологиялық туризмді дамыту арқылы аумақ потенциалын пайдалану. Бір басымдыққа ие экологиялық туризмінің дамуы. Экологиялық туризмді дамытуға табиғи әлеуеттің үлкен мүмкіндіктері бар, сонымен қатар үлкен-климаттық әртүрліліктің, бірегейлік, ландшафттармен ерекшеленетінін көрсетеді. Экотуризм, туристік аумақтарды ұлғайту үшін бағдарланған, қоршаған ортаны қорғауға мүмкіндік береді, сондықтан инвестициялық жобаларды іске асыруды талап етеді. Қазақстан аумағында 118 ерекше қорғалатын аумақ (ЕҚАА) әрекет етеді, 10 мемлекеттік ұлттық паркі, туризмді реттелетін туризмді қолдана отырып, экотуризмді дамытуға бағытталған.

Туризмнің балалар мен жасөспірімдерді бейнелеу Бір қызығы, елдегі балалар-жасөспірімдер туризмін дамытуға мүмкіндік береді, бұл Қазақстан азаматтарының азаматтығы мен патриотизміне деген сенімі, туған елін танымдық сезіммен қамтамасыз ету, сондай-ақ балалардың денсаулығы мен өмір сүруін ойдағыдай тәрбиелеу болып табылады. Салауатты-сауықтыру туризмін дамыту Кеңестік уақыттағы мерекелік іс-шаралардың арқасында кеңестікклиматтық ресурстардың кең спектрін кеңейте отырып, заманауи тиімді әдістерді қолдануға, емделушілерге және емделушілерге арналған реабилитацияға қолдануға болады.

Курорттық қызмет көрсетудің бағасы төмендей отырып, жоғары терапевттік әсері бар, біз бәсекелестікке қол жеткіздік және нарыққа сапалы-сауықтыру туризмнің үлкен мөлшерін бақылап отырдық. Медицина туризмінің соңғы кездері барлық үлкен популярлық көрініске ие. Тенденция, бұл әртүрлі елдерге жатқызу сапалы медициналық жәрдем алуға келеді, сондықтан адамдар үшін сапалы, сапалы және кез-келген медициналық қызметтерін көрсетуге болады [28].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Вуколов В.Н., Казарчук. Основы туристско-краеведческой работа
2. Биржаков М.Б. Введение в туризм. СПб., Герда 1999
3. Туристский терминологический словарь
4. Калесник С.В. Общее географические закономерности. Москва. 1998
5. Алешин В. М. Серебрянников А. В. Туристская топография. М., 1985.
6. Мазбаев О. Туристтік өлкетану. Алматы 2002.
7. О.Мазбаев, Б. Асубаев, Е. Токпанов. Туризм және өлкетану негіздері: оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2013. – 152 б
8. Балабанов И.Т. Экономика туризма. - М., 2000.
9. Чеботарь Ю.М. Туристский бизнес: практическое пособие. - М, 1997.
10. Вуколов В.Н Управление туризмом: введение в специальность
11. Гуляев В.Т Организация туристской деятельности
12. Эколого-геохимический атлас городов и промышленных центров Казахстана. А., 1996
13. Строев К.Ф. Краеведение 2-е изд., испр. и доп. — М.: Просвещение, 1974. — 144 с.
14. Никонова М.А. Краеведение: учеб. пособие для высш. пед. учеб. заведений / М.А.Никонова
15. Колобова Б.А. Краеведение: Учебное пособие. — Нижневартовск: Изд-во Нижневарг. гуманитар. ун-та, 2009. — 194 с
16. Пирожков, Г.П. Краеведение: учебник для вузов культуры и искусств / Г.П. Пирожков. – Тамбов – М. – СПб. – Баку – Вена: Изд-во МИНЦ «Нобелистика», 2006. – 272 с.
17. Суслов, В.Г. Краеведческое исследование – одна из форм краеведческой работы в школе / В.Г. Суслов // Тезисы докладов учебнометодического семинара «География, история, культура Санкт-Петербурга: 106 новые направления, методы и подходы в обучении». – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2002. – С. 33-36.
18. Ситникова, Т.В. Организация работы по литературному краеведению / Т.В. Ситникова // Литература в школе. – 2016. – № 8. – С. 37- 38.
19. Краеведение: учеб. метод. пособие для студ. геогр. фак. / Е. Н. Мешечко; Брест. гос. ун-т имени А. С. Пушкина, каф. географии Беларуси. – Брест : БрГУ, 2010. – 353 с.
20. Шмакова, Г. В. Краеведение : учеб. пособие для СПО / Г. В. Шмакова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2018 — 116 с.
21. Краеведение : пособие для учителя / А. В. Даринский, Л. Н. Кривоносова, В. А. Круглова, В. К. Луканенкова ; под ред. А. В. Даринского. — М. : Просвещение, 1987
22. Методика преподавания региональной географии в школе. Учебное пособие для учителей географии и студентов

географических специальностей высших педагогических учебных заведений /М. А. Никонова, О. А. Бахчиева, И. В. Душина [и др.] ; под ред.М. А. Никоновой. — М. : АСТ ; Астрель, 2003

23. Лукиева Е.Б. Историческое краеведение. Учеб. Пособие / Том. Полит. Унив. - Томск, 2003. – 156 с.

24. Ахметова С.Ш. Историческое краеведение в Казахстане. Монография. Алма-Ата: Казахстан, 1982. — 168 с.

25. Воронкова Л.П. История туризма и гостеприимства : Учеб. Пособие.— М.: Фаир Пресс, 2004 . — 302 с.

26. Мазбаев О.Б. Қазақстан Республикасы туризмнің аумақтық дамуының географиялық негіздері: географ. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2010. – 38 б.

27. Жакупов А.А. Павлодар облысының аумақтық рекреациялық жүйесінің табиғи-ресурстық әлеуеті: монография. Нұр-Сұлтан, 2019. – 230 б

28. Аяпбекова А.Е., Демеуов А.Б. Халықаралық туризм географиясы: Оқу құралы/ Аяпбекова А.Е., Демеуов А.Б. –Нұр-Сұлтан: «Тұран-Астана» унив., 2019 – 159 б

Мазмұны

КІРІСПЕ		3
1-тақырып	Қазақстан Республикасының өлкетанудың негізгі мәні мен максаттары	4
2-тақырып	Өлкетанудың тарихи негіздері.	7
3-тақырып.	Қазақстанда өлкетану жұмыстарының басталуы. Негізгі кезеңдері	13
4-тақырып	Тарихи өлкетану - дереккөздерінің түрлері	29
5-тақырып	Археология ғылымының тарихи өлкетанудағы рөлі.....	41
6-тақырып	Тарихи өлкетануды оқытуда этнография және этнология ғылымдарының орны.	47
7-тақырып	Тарихи өлкетанудағы жазба деректердің және ауыз әдебиетінің рөлі	53
8-тақырып	Тарихи өлкетанудағы демографиялық деректердің маңызы	57
9-тақырып	Қазақстанда өлкетану салаларының калыптасуы және дамуы	61
10-тақырып	Ш.Ш. Уәлихановтың Қазақстандағы өлкетану жұмысына қосқан үлесі	65
11-тақырып	XX ғ. 20- жылдарындағы Қазақстандағы тарихи-өлкетану ісінің дамуы	69
12-тақырып	Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы тарихи өлкетану	73
13-тақырып	Қазақстанның тарихи өлкетануын зерттеудегі мұражай, мұрағат, тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамының рөлі	76
14-тақырып	Мұражай тандаудың негіздері	84
15-тақырып	Туристік қызмет және туристік ресурстар	89
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ		102

А.А. Жакупов, Д.И. Джангельдина.

Өлкетану

Оқу құралы

Басылуға 11.10.2021 қол қойылды.

Пішіні 60x84 1/16.

Көлемі 6,5 б.т.

Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 0028350

ЖШС «Лантар Трейд»

Тел.: +7 702 251 02 18

e-mail: lantar2018@mail.ru

Алматы қаласы, Егизбаева 7В, офис 704.